

Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii

Jiří Musil (vedoucí autorského týmu)

Ivo Bayer

Hynek Jeřábek

Petr Mareš

Libor Prudký

Markéta Sedláčková

Tomáš Sirovátka

Jiří Šafr

UK FSV CESES

Praha 2004

Vydavatel: UK FSV CESES
První vydání: 2005
Editor: Eva Abramuszkinová Pavlíková

Grafické zpracování a tisk: Studio atd.
ISSN: 1801-1640 (tištěná verze)
ISSN: 1801-1519 (on-line verze)

Ivo Bayer pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v oddělení Studia sociální struktury. Vystudoval sociologii a teorii kultury na FF UK a sociologii, politologii a nové dějiny na WWU v Muensteru v NSR. Externě vyučuje politickou sociologii na Univerzitě Karlově (FSV). Zabývá se studiem korupce, procesů postkomunistické transformace a výzkumem politických elit.

Hynek Jeřábek učí metodologii a metody sociologického výzkumu, dějiny empirických sociologických výzkumů a komunikační výzkum na Institutu sociologických studií FSV UK. Dlouhodobě se zabývá dílem Paula Lazarsfelda, zejména jeho metodologií a k této problematice publikoval doma i v zahraničí celou řadu studií. Zúčastnil se několika mezinárodních výzkumů a v zahraničí publikoval jejich výsledky. Vedl projekt k utváření názorů a postojů obyvatel v interpersonální komunikaci a internetový projekt k problematice komunikace po 11. září. Je řešitelem dílčího projektu „Solidární pomoc starým lidem v rodině“ v rámci výzkumného grantu MPSV: 1J 028/04-DP2 „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“

Petr Mareš působí jako profesor sociologie na Masarykově univerzitě v Brně. V současnosti vede Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti při Fakultě sociálních studií této univerzity. Jeho teoretický a výzkumný zájem se soustřeďuje na sociální problémy, zejména na otázky nezaměstnanosti, sociální exkluze a inkluze a na sociální kohezi, ale i na otázky metodologie sociálních věd. Je řešitelem projektu Sociální exkluze a inkluze v České republice, podporovaného grantovou agenturou České republiky. Vydal monografie Nezaměstnanost jako sociální problém a Sociologie nerovnosti a chudoby. Poslední statí publikovanou v Sociologickém časopise byl článek „Od práce emancipující k práci mizející“. Účastnil se mezinárodního projektu Hodnota dítěte v šesti kulturách (Prof. Gisela Trommsdorff, University of Konstanz).

Jiří Musil je profesorem Přírodovědecké fakulty Karlovy univerzity a do roku 2003 působil rovněž na Středoevropské univerzitě (CEU) v Budapešti a ve Varšavě. Zabývá se zejména sociologií města a sociálně politickými otázkami. Publikoval několik knih o městech, urbanizaci, bydlení, sociální ekologii a regionálním vývoji. Řada z nich byla přeložena do angličtiny, italštiny, němčiny, polštiny a maďarštiny. Po roce 1989 editoval a přispěl do knih, které se zabývaly koncem Československa, liberalismem na Západě a Východě a evropskou levicí. V letech 1999 až 2001 byl prezidentem Evropské sociologické asociace (ESA), je zakládajícím členem Učené společnosti ČR a řady mezinárodních vědeckých akademií.

Libor Prudký je absolventem VŠE 1966, mimořádné studium FFUK. Od roku 1969 mimo akademickou půdu (Ústav racionalizace ve stavebnictví, později Metrostav). 1989 – 1992 Republikové koordinační centrum OF. Od r. 1992 vedení agentury pro sociologické výzkumy, 1993 – 2000 výuka sociologie na Technické univerzitě v Liberci, od r. 2000 dosud Fakulta humanitních studií UK, od r. 2002 člen CESES. Specializace na empirické zkoumání duchovního stavu společnosti.

Markéta Sedláčková pracuje jako odborná pracovníce v Sociologickém ústavu AV ČR, v oddělení Studia sociální struktury a zároveň působí jako odborná asistentka na Katedře sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Vystudovala sociologii na FF UK v Praze, kde pokračuje v doktorandském studiu paralelně s doktorátem na Institut des Sciences Politiques v Paříži. Zabývá se problematikou důvěry a sociálního kapitálu v demokratickém systému (interpersonální důvěra, důvěra v instituce v kontextu postkomunistické transformace).

Tomáš Sirovátka je profesorem na katedře sociální politiky a sociální práce na Fakultě sociálních studií Masarykovy university v Brně. Vedl řadu národních i mezinárodních výzkumů v oblasti nezaměstnanosti, sociálního vyloučení, sociální politiky a politiky zaměstnanosti. Je autorem nebo editorem knih: *Marginalizace na pracovním trhu* (1997); *Česká sociální politika na prahu 21. století* (2000); *Trh práce, nezaměstnanost, sociální politika* (2003), *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin* (2004). Pravidelně publikuje v *Sociologickém časopise*, *Politické ekonomii* a dalších časopisech.

Jiří Šafr pracuje jako odborný pracovník v Sociologickém ústavu AV ČR, v oddělení Studia sociální struktury. Vystudoval sociologii na UK FSV, kde pokračuje v doktorském studiu a působí jako samostatný výzkumný pracovník. Externě vyučuje na Univerzitě Karlově (FSV, FHS). Zabývá se výzkumem sociálních nerovností (sociální stratifikace, mobilita, alternativní koncepty soc. postavení) a legitimitou transformačních koncepcí.

Obsah

Úvod	6
1. Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika <i>Jiří Musil</i>	7-16
2. Koncepty a indikátory sociální koheze - výchozí empirických výzkumů <i>Jiří Šafr, Markéta Sedláčková</i>	17-35
3. Sociální soudržnost z pohledu německé sociologie <i>Ivo Bayer</i>	36-49
4. Sociální soudržnost – konceptuální schéma <i>Libor Prudký</i>	50-57
5. Sociální exkluze <i>Petr Mareš, Tomáš Sirovátka</i>	58-73
6. Sociální soudržnost, solidarita a péče o staré lidi v rodinách <i>Hynek Jeřábek</i>	74-81

Úvod

V roce 2004 bylo pověřeno Centrum pro sociální a ekonomické strategie (CESES) zpracováním výzkumného projektu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“ IJ028/04–DP2. Ve veřejné soutěži Národního programu výzkumu Centrum získalo účelové prostředky Ministerstva práce a sociálních věcí ČR a to umožnilo vytvoření poměrně velkého výzkumného týmu, jehož členy jsou jednak Centrum pro sociální a ekonomické strategie, jednak Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity, Sociologický ústav Akademie věd České republiky a Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně.

Cílem projektu je poznat stav, proměny a možný výhled vývoje sociální a kulturní soudržnosti české společnosti. Výsledkem mají být návrhy na konkrétní strategie vedoucí k posílení sociální soudržnosti a sociálního začleňování obyvatel České republiky. Sociální soudržnost vzniká na makroúrovni státu, na jeho mezourovni, tj. na trhu práce, ve městech, ve školách, a také na mikroúrovni, např. v rodinách, neformálních sociálních skupinách, v dobrovolných sdruženích a v neziskových organizacích.

Výzkumný projekt předpokládá provedení řady empirických studií, které se snaží postihnout stav soudržnosti české společnosti v těchto třech základních úrovních. Od samého začátku prací na projektu jsme si však byli vědomí toho, že empirické studie se musí opírat o dobře promyšlená konceptuální a metodologická východiska. Chtěli jsme rovněž dosáhnout toho, aby náš výzkum byl na úrovni obdobných prací realizovaných v jiných členských zemích Evropské unie. Proto jsme – vedle přípravy empirických studií - věnovali zhruba půl roku také upřesňování teoretických přístupů k otázkám sociální soudržnosti, tak jak jsou prezentovány v soudobé světové literatuře, zabývající se tímto tématem.

Náš sborník je shrnutím několika seminářů, na kterých byly tyto přístupy prezentovány a diskutovány. Jsou výsledkem práce všech týmů, které se projektu účastní. Vzhledem k tomu, že téma je obecně zajímavé a také důležité, a že se dotýká otázky, která patří i v evropské dimenzi k často diskutovaným, rozhodli jsme se, že jednotlivé příspěvky zabývající se pojmem soudržnosti a vhodnými přístupy k jejímu studiu, vydáme v sešitech CESES. To je obsahem tohoto sešitu, který dostávají naši čtenáři do ruky. V dalších sešitech věnovaných tomuto projektu se budeme již zabývat konkrétními oblastmi a výsledky z jednotlivých empirických výzkumů.

Jiří Musil

Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika

Jiří Musil

Studie vychází ze stanoviska, že bez určité míry sociální soudržnosti nemůže žádné společenství existovat, a že jistá míra soudržnosti je podmínkou všech forem společenského rozvoje, včetně ekonomického. Jedním ze zdrojů potíží spojených s posílením sociální soudržnosti je skutečnost, že není zcela jasné, co se pod pojmem sociální soudržnost rozumí. Proto se studie v první části zabývá ujasněním tohoto pojmu zejména v názorech Emile Durkheima, Niklase Luhmanna a Davida Lockwooda a disgregací pojmu sociální soudržnost nejdříve z hlediska jejího obsahu a poté z hlediska třech společenských úrovní, tj. z hlediska mikro-, meso- a makro-úrovně.

Z hlediska obsahové lze rozlišit pět dimenzí sociální soudržnosti: *1. sociálně strukturální dimenzi, 2. institucionální dimenzi, 3. kulturní a symbolickou dimenzi, 4. dimenzi identit, 5. dimenzi aktivit.* Příkladem mikro-dimenze soudržnosti jsou vztahy v rodině, příbuzenství, sousedství, příkladem meso-dimenze jsou vztahy na úrovni obce, dobrovolného sdružení, a příkladem makro-dimenze soudržnosti jsou vztahy na úrovni regionu, církve, profesní komory, národa, státu a také na úrovni Evropy. Disgregaci pojmu soudržnost je zapotřebí doplnit ještě pohledem na historické proměny soudržnosti.

V druhé části se studie zabývá nejdůležitějšími osami soudržnosti v soudobé české společnosti. Rozlišuje následujících šest typů soudržnosti, které jsou produktem sociálního, hospodářského a politického vývoje české společnosti ve 20. století: *1. soudržnost vytvářená tradiční střeoevropskou společností, 2. soudržnost vytvářená procesy klasické modernizace spojené s industrializací a urbanizací, 3. soudržnost založená na zkušenosti obrany a přizpůsobování v době 2. světové války a komunistického režimu, 4. soudržnost té části obyvatelstva, která byla a je spojená s režimem před rokem 1989, 5. soudržnost vytvářená společnými zájmy hospodářských, politických a jiných skupin formujících se po roce 1989 a 6. soudržnost reflexivní modernity, společnosti vědění a informací a rovnováhy individualismu a společenské zodpovědnosti.*

Všechny tyto typy soudržnosti, v důsledku rychlých společenských změn existují vedle sebe, a díky tomu vznikla značně nesourodá, často i rozporná varianta naší celospolečenské soudržnosti. Ta má četné znaky sociální anomie, která spojená s novou sociální diferenciací, poměrně vysokou nezaměstnaností a absencí silné integrující myšlenky – kterou bylo např. v minulosti národní hnutí - vede k vnitřním tensím a nejistotám. Současně však lze pozorovat i pozitivní jevy a symptomy zvratu vedoucí k formování nové soudržnosti.

Sociální a kulturní soudržnost je v soudobých rychle se měnících demokratických společnostech jednou z nejdůležitějších otázek jak praktické politiky, tak společenských věd. V Evropské unii se stala součástí dlouhodobých strategických cílů po summitu v Lisabonu v březnu 2000.

Takzvaná Lisabonská strategie stanovila, že cílem unie je stát se do roku 2010 „nejkonkurenceschopnější a nejdynamičtější znalostní ekonomikou, schopnou udržitelného růstu s více a s lepšími pracovními místy a s více posílenou sociální soudržností“. Řada autorů, mezi nimi i přední evropští politici, ovšem poukazovala na obtíže spojené se sladěním ekonomické efektivity se sociální soudržností, případně s některými konkrétními politickými interpretacemi tohoto pojmu¹. Ekonomická efektivnost byla některými z nich kladena do protikladu se sociální soudržností. Stanovisko autora tohoto příspěvku je odlišné. Vychází z teze, že bez určité míry sociální soudržnosti nemůže žádné společenství existovat, a že ona jistá míra soudržnosti je podmínkou všech forem společenského rozvoje, včetně ekonomického. Řečeno konkrétněji, jestliže se v soudobých evropských společnostech budou zvyšovat výrazně sociální nerovnosti, projevující se nejen v rostoucích rozdílech příjmů a v rostoucím počtu obyvatel žijících pod hranicí chudoby, nýbrž i v exkluzi kulturní, hrozí růst sociálního napětí, počtu stávek a také růst vzájemného odcizení občanů a politiků a růst počtu lidí marginalizovaných. Takové společnosti mohou být po jistou dobu a za jistých okolností hospodářsky výkonné, ale nebudou to společnosti spokojené a lze vyslovit i hypotézu, že dlouhodobě nebudou ani příliš výkonné.

Jedním ze zdrojů potíží spojených s posílením sociální soudržnosti, jak to požaduje Lisabonská strategie, je skutečnost, že není zcela jasné, co se pod pojmem sociální soudržnost přesně rozumí. A vzhledem k tomu, že i v České republice se v politických prohlášeních² tento pojem v současné době často objevuje – aniž by byl interpretován - je namístě ujasnit jej.

Soudržnost, integrace a solidarita

Autoři, kteří se odborně zabývají otázkami sociální soudržnosti, doporučují³, aby se pro lepší pochopení významu pojmu sociální soudržnost, prozkoumaly rozdíly mezi tímto pojmem a jemu podobnými koncepty „sociální integrace“ a „solidarita“. Je to nutné proto, poněvadž oba tyto poslední pojmy se často používaly pro jevy, které jsou v soudobém společenském chápání součástí sociální soudržnosti. Už zakladatel sociologie Auguste Comte definoval solidaritu obecně jako synonymum sociální soudržnosti a integrace. Emile Durkheim⁴ rozlišil dva typy solidarity, mechanickou a organickou. Mechanická solidarita se podle něho vyskytuje v malých tradičních společenstvích a je založena na sdílené sociální situaci, na podobnosti sociálních pozic, a na kolektivním vědomí založeném na těchto rysech tradičních komunit. Organická solidarita, charakterizující moderní průmyslové společnosti, je důsledkem dělby práce a vzájemné závislosti jednotlivců, kteří tvoří tento typ společnosti. Podle Durkheima solidarita těchto průmyslových společností není založena na stejnosti a na vědomí podobnosti, nýbrž na instrumentálních závislostech. Tento typ solidarity je pak spojen s růstem individualismu. A protože se Durkheim domníval, že tento typ organické solidarity je nedostatečný pro udržení stability společností - zejména je-li komplementarita a vzájemná závislost stimulována trhem – doporučoval doplňovat ji prvky mechanické solidarity. Zdůrazňoval především svazky vytvá-

¹ V tomto smyslu komentoval např. Lisabonskou strategii holandský ministr hospodářství Laurens Jan Brinkhorst v článku *How to put the Lisbon agenda back on the track* ve *Financial Times* z 18. května 2004 na str. 17

² Srv. například rozhovor Stanislava Grosse pro *Právo* z 28. srpna 2004, ve kterém premiér na otázku, co bude oproti předchozí vládě zdůrazňovat, odpověděl: „oblast lidských zdrojů a oblast sociální soudržnosti. To je moderní trend, kterým se dnes ve světě jde.“

³ Tento názor prezentoval důrazně Chiesi, Antonio M 2002. „Social Cohesion and Related Concepts“ str. 235-249 in Genov, Nikolai *Advances in Sociological Knowledge*. Paris: ISSC.

⁴ Emile Durkheim rozpracoval rozlišení mezi mechanickou a organickou solidaritou v díle *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures*, vydaném v Paříži v roce 1893.

řené kolem práce a povolání, které by se měly stát osami společných zájmů a identit. Tato sto let stará myšlenka se vynořila znovu v naší době. Intelektuálové a politici, kteří v současnosti usilují o spojení liberalismu se sociálním státem, se totiž odvolávají právě na Durkheimovu sociologickou analýzu.

Německý sociolog Niklas Luhmann⁵ modifikoval Durkheimovy úvahy zdůrazňováním toho, že integrace moderních společností není založena na diferenciaci rolí a na hierarchii, nýbrž na funkční diferenciaci jednotlivých subsystémů společnosti. V podstatě tím vyjádřil stanovisko podobné tomu, které před ním formulovala americká funkcionalistická škola Talcotta Parsonse. Luhmann však vnesl do diskusí o vztazích mezi jednotlivcem a společností nový a důležitý prvek. Odmítl pro vyjádření těchto vztahů pojem „integrace“ a nahradil ho pojmy inkluze/exkluze. Dospěl k tomu na základě přesvědčení, že integrace individua do soudobých vysoce diferencovaných společností, rozčleněných do výrazných subsystémů (politika, ekonomika, právo, náboženství) není v podstatě možná. Sociologie se za této situace má zabývat formami a podmínkami inkluze, tj. účastí jednotlivců na životě jednotlivých sociálních subsystémů a organizací. Pojem integrace rezervoval Luhmann pouze pro popis vztahů mezi hlavními subsystémy společnosti (politika, hospodářství, věda aj.), které jsou navzájem závislé a které se navzájem ovlivňují. Velmi podobným směrem se ubíral britský sociolog David Lockwood⁶, který pravděpodobně nejvíce přispěl k ujasnění vztahů mezi pojmy soudržnost, integrace, solidarita ve své studii z roku 1964. Rozlišil sociální integraci a systémovou integraci. Sociální integrace vzniká v interakci mezi jednotlivci, nebo skupinami a je založena na společně sdílených hodnotách, podobnostech skupin, a na přijatých hierarchiích mezi nimi. Naproti tomu systémová integrace je založena na funkční diferenciaci společnosti způsobené abstraktními a univerzálními médii jako je právo, peníze, politická filosofie, ekonomická koncepce. V této souvislosti je zapotřebí zdůraznit, že systémové integrace může být dosaženo i přes odpor tradičních společenství. To může vést k sociálnímu napětí i konfliktu a k rozkladu tradiční sociální integrace.

Z uvedeného vyplývá, že pojmy solidarita a integrace jsou si velmi blízké, avšak po Lockwoodově analýze se obecně soudí, že jde o dva odlišné fenomény. První, tj. solidarita popisuje vztahy mezi sociálními aktéry a předpokládá v mnoha případech jejich společnou identitu, kdežto druhý se týká společnosti jako systému a jeho rozdílných částí a funkcí.

Antonio M. Chiesi, přispěl k objasnění rozdílu mezi sociální soudržností, tj. sociální kohesí na jedné straně, a sociální integrací a solidaritou na straně druhé. Jestliže solidarita a integrace (systémová) mohou být nazírány jak jako stavy, tak i procesy společnosti, sociální soudržnost se chápe především jako stav. Jestliže se budeme dívat na soudržnost, integraci a solidaritu jako na stavy společnosti, budeme vidět jejich podobnosti. Jestliže však budeme chápat tyto tři pojmy jako procesy, pak bude patrný rozdíl mezi soudržností na jedné straně a integrací a solidaritou na straně druhé. Mnohé nejasnosti v interpretaci pojmu sociální soudržnost jsou důsledkem toho, že jevy, které se za tímto pojmem skrývají, nebývají dostatečně a analyticky disgregovány.

Disagrace by měla být provedena ve dvou hlavních dimenzích: 1. věcné, tj. z hlediska obsahu soudržnosti a 2. rozsahové, tj. zachycující jevy sociální soudržnosti na třech společenských úrovních, tj. mikro-, meso- a makro-úrovni.

⁵ O integraci společnosti v tomto smyslu psal Niklas Luhmann v publikaci *Soziologische Aufklärung*, která vyšla v Opladen roku 1995.

⁶ Významný článek Davida Lockwooda „Social Integration and Systemic Integration“ vyšel v knize vydané G. K. Zolzhauem a W. Hirschem *Explorations in Social Change* v Londýně nakladatelstvím Sage roku 1964.

Z hlediska obsahového lze rozlišit pět dimenzí sociální soudržnosti:

1. sociálně strukturální dimenzi, která zahrnuje mechanismy sociální inkluze a exkluze, příležitosti k přístupu do různých typů sociálního prostředí, stupeň dělby práce, a stupeň sociální mobility, struktury sociální nerovnosti a regionální diferenciace;
2. institucionální dimenzi, podle které jsou sociální instituce hlavními jednotkami stabilizujícími řád společnosti; sociální instituce jsou rozsáhlými soubory norem a hodnot, které regulují hlavní oblasti sociálního života jako jsou rodina, práce a ekonomie, vzdělání, náboženství, právo, politika, vztahy mezi státy; sociální instituce lze považovat za „tmel“ sociálního života, který zaručuje kontinuitu společnosti od jedné generace ke druhé. Instituce se samozřejmě také proměňují a mají dějiny;
3. kulturní, symbolickou dimenzi, která zahrnuje míru toho, jak jsou chápány a zastávány víry, hodnoty, normy chování, jak jsou internalizovány pospolitostní symboly, umělecké symboly, a jazyk;
4. úroveň identit, která se týká intenzity určitých vztahů a stavů s emocionálním obsahem, jako je např. pocit příslušnosti k určité kulturně, regionálně, lokálně, nebo jinak definované komunitě, která se ale týká také přijímání nebo odmítání různých skupin, komunit i společností (např. různé druhy rasismu, xenofobie), nebo která se týká různého stupně tolerance k jiným;
5. úroveň akční, která se týká voleb jednotlivých aktérů v dané komunitě, či společnosti, tj. např. rozsahu participace v kolektivních akcích, aktivit v různých typech sdružení, rozsahu sociální interakce a kontaktů obecně.

Vedle těchto pěti obsahově vymezených dimenzí je velmi účelné rozlišovat tři úroňové dimenze:

- a) mikro-dimenzi, tj. soudržnost na úrovni rodin, širšího příbuzenství, sousedství
- b) meso-dimenzi, tj. soudržnost na úrovni obce, malého města, městské čtvrti ve větším městě, dříve také farnosti, na úrovni dobrovolného sdružení, klubu apod.
- c) makro-dimenzi, tj. soudržnost na úrovni regionu, velkého města, celostátní odborové organizace, profesní komory, hospodářského sektoru, církve, politické strany a na úrovni národa a státu. Tato dimenze zahrnuje stále více i soudržnost evropskou a do jisté míry i globální.

Soudržnost na jedné z těchto dimenzí, např. na úrovni malých skupin, nebo i na meso-úrovni, nemusí v každém případě posilovat soudržnost celé společnosti. Bývá tomu často naopak. Příliš silná soudržnost regionální může vést k oslabování soudržnosti státu.

Obě shora uvedené dimenze, jsou-li použity současně, vedou k vzniku analytické matice, která umožňuje rozlišit poměrně velký počet přesně definovaných druhů sociální soudržnosti. Pro ně je pak možné použít řadu indikátorů opírajících se o již existující statistické údaje pro různě velké regiony, nebo pro země jako celek. Analytický postup je možné doplnit i normativním pohledem, tj. popsat pomocí zvolených indikátorů, jak se jednotlivé regiony nebo země blíží určitému cíli, např. snížení regionální disparity, omezování sociální exkluze, dosahování stejných startovních příležitostí apod.

Zkušenost z našich dosavadních prací konečně ukazuje, že shora uvedené analytické dimenze je vhodné doplnit ještě dimenzí historickou. Ta je nutná zejména v analýzách společností procházejících velkými politickými a kulturními změnami, což platí zcela zřetelně o společnosti české. Její současná podoba i z hlediska sociální soudržnosti je směsí několika hlavních formativních období, která formovala rozdílné typy sociální soudržnosti. Dnešní stav je jakousi směsí kohesivních mechanismů, které mají odlišnou povahu. Tento typ společností, tj. těch, které procházely a procházejí četnými politickými, hospodářskými i kulturními změnami, jsou

ohroženy více než stabilnější společnosti sociální anomii, tj. stavem silného oslabení mravních i právních norem. To se pak projevuje růstem kriminality, rozpady manželství, sebevraždami, a růstem dalších projevů sociální desorganizace, či bez-zákonnosti (a-nómos).

V literatuře zabývající se výzkumem sociální soudržnosti se v současné době zdůrazňuje kombinace přísné pojmové analýzy s empirickým výzkumem, který by se opíral o srovnatelné indikátory, jak to např. dokumentují práce ZUMA z Mannheimu⁷.

Závěrem je zapotřebí poznamenat, že pojmu sociální soudržnost se přibližuje také koncept sociálního kapitálu, který je rozvíjen mimo jiné v důsledku znovuobjevení významu mikro-sociologického přístupu a rostoucího vlivu metodologického individualismu v soudobé sociologii. Bylo by však nevhodné považovat pojem sociálního kapitálu za synonymum sociální soudržnosti.

V politické oblasti získal pojem sociální soudržnosti převahu nad pojmem „solidarita“, který měl specifickou konotaci. Ta byla až do konce 70. let spojena s politickými koncepcemi plédujícími za stejné sociální podmínky a stejná práva pro občany jednotlivých zemí. Neo-liberální posun v evropských ekonomikách, důsledky globalizace, zvýšily vzájemné závislosti zemí, oslabily roli národních států a posílily hodnotový individualismus. V této situaci došlo k terminologickému posunu, pojem solidarity byl vyměněn v západní Evropě za pojem sociální kohese. Ten lépe odpovídá sociální, hospodářské, ale i kulturní situaci dnešní Západní Evropy. Jeho jádrem je úsilí o harmonizování rozdílných identit, omezení regionální polarizace a posílení diferencovaných složek velice pluralitních západoevropských společností. Terminologický posun také odsunul stranou pojem integrace, který je vnímán jako příliš deterministický a jako anonymní mechanismus spojování funkčních elementů společnosti. To v dnešní situaci, usilující o aktivní účast rozmanitých evropských politických subjektů v rozvoji Evropské unie, nestačí. Ze všech těchto důvodů došlo k znovuobjevení konceptu sociální soudržnosti v rámci Evropské unie a přes ni i v našich českých diskurzích. Na celé věci je paradoxní to, že se v teoretické oblasti politici nutně musejí vracet k myšlenkám formulovaným klasiky evropské sociologie.

Vnitřní periferie jako forma sociální exkluze

Součástí výzkumných prací i praktických politik zabývajících se sociální soudržností jsou v Evropské unii stále častěji studie zkoumající regionální, čili prostorové stránky sociální kohese. Začlenění geografické dimenze do výzkumu sociální soudržnosti otevřelo méně známé dimenze celého problému. Vedle důrazu na obvyklou sociální dimenzi, poukázal tento přístup také na kulturní dimenzi vyloučení. Prostorová perspektiva tak stimulovala inovativní pohled na komunitní a sociálně antropologické stránky výzkumu sociální soudržnosti.

Původně řecký pojem „periphēria“ označoval oběh, okruh, později byl zobecněn na „něco na okraji“, Oxfordský slovník o tomto pojmu říká: „bounding line especially of round surface, external boundary or surface“. Většina slovníků uvádí jako nejobecnější význam „něco na okraji“. V užším pojetí je periférie okrajovou zónou. To je již velice blízko sociologickému pojmu exkluze.

⁷ Měření sociální soudržnosti se zabývala Regina Berger-Schmitt v publikaci *Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement* vydané jako *EuReporting Working Paper*, N.14 výzkumným centrem ZUMA v Mannheimu roku 2000.

Význam pojmu periférie byl v sociologii dlouho spojován pouze s okrajem velkoměst. Avšak v novějším a soudobém smyslu, v jakém se dnes používá v sociologii, byl vnesen do našeho oboru a do politické vědy autory jako je Stein Rokkan, Immanuel Wallerstein nebo Paul Bairoch. Ti začali rozlišovat buď v evropském nebo světovém měřítku centrum a periférie. Z hlediska Česka jsou důležité zejména práce o příčinách periferní pozice východní Evropy a také východní střední Evropy a o příčinách jejich zaostávání. Z hlediska výzkumu sociální soudržnosti v teritoriální dimenzi jsou však důležitější práce sociálních geografů a regionálních vědců, zejména těch, kteří se zabývali otázkami regionálních nerovností (u nás práce geografické školy Martina Hampla, ze zahraničních zejména F. Perroux, J. Boudeville, zejména však A. Hirschmann, J. Friedmann). Neméně důležité jsou práce sociálních historiků zabývajících se explicitě vnitřními periferiemi v Evropě (např. práce Hans-Heinrich Nolte z Hannoveru).

Ale i sociální geografové a historici pracují z hlediska sociologického přístupu s příliš velkými územními jednotkami. Nedostávají se k hlubším sociálním informacím o kvalitě života lidí v periferních komunitách. Vystihují základní sociálně regionální disparity a nerovnosti, ale neříkají mnoho o konkrétních formách sociální exkluze.

Je třeba ovšem současně zdůraznit, že procesy periferizace částí území souvisí nepochybně se změnami hospodářské organizace, s proměnami vlastnictví, zejména půdy, proměnami technologií ve výrobě i v nevýrobních oblastech a se změnami hodnot působících na preference bydlení a především s působením tržních mechanismů. Klasickým příkladem takového dlouhodobého procesu periferizace jsou např. změny osídlení v Krušných horách – původně území s nejvyššími hustotami obyvatelstva v našem prostoru, které se opíralo o drobný domácí průmysl – od posledních dekád 19. století do roku 1945. Odsun německého obyvatelstva do tohoto procesu vnesl zcela nové a neobvyklé prvky. K výrazné periferizaci však došlo již předtím, právě v důsledku technologických a hospodářských změn.

Základní otázkou je tudíž, do jaké míry je periferizace nutnou součástí urbanizace a prostorové organizace hospodářství obecně. Je to zároveň otázka o osudech našeho venkovského prostoru a o možných politikách vůči tomuto prostoru. Při stagnujícím nebo klesajícím počtu obyvatel země, se tato otázka stává ještě naléhavější. Z hlediska dlouhodobé sociální politiky se může stát exkluze venkovského zemědělského obyvatelstva v periferních oblastech jedním z vážných sociálních problémů celé země. Vzhledem k tomu, že tato skupina obyvatel nepřitahuje média, že je sama málo aktivní v uplatňování svých požadavků, že je do jisté míry zvyklá na svou exkluzi, tak širší ani odborná veřejnost problém dostatečně nevnímá.

Pokud bychom chtěli sociologicky popsat a zhodnotit sociální exkluzi způsobenou „uváznutím“ v periférii (někteří autoři hovoří o tom, že lidé jsou v pasti periférii), měli bychom pracovat s menšími územními jednotkami. Ale ani dnešní správní obvody obcí s rozšířenou působností, které připomínají staré okresy nebo soudní okresy, jsou stále příliš veliké. Ideální by bylo pracovat s daty za jednotlivé obce.

Exkluze způsobená geografickou mikropolohou se týká velmi konkrétních stránek života lidí, které běžná statistika obvykle nezachytí. Jde o situace kdy kvůli poloze místa, kde lidé žijí, jsou tito jedinci, nebo domácnosti vylučovány zejména:

- ve sféře práce pro ztíženou dostupnost pracovních příležitostí
- ve sféře vzdělávání, což se týká dostupnosti škol základních, středních i vysokých
- ve sféře zdravotních a sociálních služeb, počínaje dostupností k základním zdravotním a sociálním službám a konče dostupností nemocnic apod.
- ve sféře dostupnosti k obchodům a placeným službám.

V této souvislosti se vynořuje obecná otázka civilizační kvality života v různých typech pro-

středí a také praktická otázka o zajištění elementárního civilizačního standardu lidí žijících v perifériích, nebo obecně ve venkovském prostoru s řídkou sítí center vybavenosti.

Někdy se argumentuje tím, že role prostoru a polohy v době rozvoje informačních technologií přestává hrát významnou roli. To platí jen částečně a populace periférií jsou nepochybně více než v minulosti začleňovány do globální společnosti díky rozhlasu, televizi, telefonizaci a šířením mobilů. Na druhé straně pozorujeme zanikání prvků, které zvyšovaly sociální inkluzi a udržovaly sociální soudržnost. Příkladem je omezování veřejné dopravy, služeb pošty, trvalých i mobilních prodejen, zdravotní sítě, mizení venkovských hospod, zanikání sportovních klubů (nedostatečná populační základna) apod.

Možná typologie vnitřních periférií v České republice

Lze předpokládat, že v současné době existují tři hlavní typy periferních oblastí v České republice:

1. vnitřní venkovské a převážně zemědělské periférie (např. Dražanská vysočina, okraje středočeského kraje – zejména v jeho jižní oblasti, některé části okresu Jičín);
2. pohraniční periferie, vzniklé především v důsledku odsunu německého obyvatelstva a také v důsledku polohy v blízkosti hranic (Tachovsko, části Krušných hor, Osoblažsko);
3. průmyslové periferní oblasti, nebo oblasti procházející rychlou deindustrializací (části Ostravska, severočeského kraje). Většinou jde o staré průmyslové oblasti, jejichž hospodářskou bázi byly doly na uhlí, těžká metalurgie a chemie.

Sociální soudržnost v České republice

V současné české společnosti a v jejích jednotlivých regionech působí paralelně řada historicky podmíněných typů sociální soudržnosti. To není specifikum české společnosti, avšak míra různorodosti, kterou se v tomto ohledu vyznačuje naše společnost, je pravděpodobně z evropského hlediska nadprůměrně vysoká.

K nejdůležitějším osám české soudržnosti naší současnosti patří:

- soudržnost vytvářená hodnotami a způsobem života tradiční středoevropské společnosti;
- soudržnost vytvářená procesy klasické modernizace, se silnými technokratickými, byrokratickými a hierarchickými prvky, doplněna zkušeností meziválečného budování samostatného státu;
- soudržnost založená na zkušenosti obrany, přizpůsobování se, ale také pronásledování a diskriminace určitých kategorií obyvatelstva jak za 2. světové války, tak v době komunistického režimu;
- soudržnost té části obyvatel země, která přijala a internalizovala cíle komunistického režimu;
- soudržnost založená na společných zájmech hospodářských, politických a sociálních skupin formujících se po roce 1989;
- soudržnost reflexivní modernity, společnosti vědění a informací a skupin spojených s těmito znaky soudobé modernizace a posunu k postmateriální orientaci a k rovnováze individualismu a společenské zodpovědnosti;

Soudržnost založená na hodnotách tradiční středoevropské společnosti je dědictvím české venkovské a maloměstské společnosti druhé poloviny 19. století, která fungovala jako součást Habsburské monarchie. Určujícími prvky sociálních vazeb této společnosti byla v mikroměřítku rodina, lokální společenství, farnosti, ale také poměrně četná dobrovolná sdružení. V makroměřítku pak stavovský typ společnosti, silná složka zemědělství v hospodářství země a rostoucí a úspěšné národní hnutí. Lze vyslovit hypotézu, že z prvků této tradiční sociální soudržnosti zůstaly živé a poměrně silné pouze dva, rodina a lokální společenství. Tento typ soudržnosti je však v české společnosti stále poměrně významný a vzhledem k struktuře našeho osídlení působí i nadále v poměrně velké části populace.

Soudržnost vytvářená procesy klasické modernizace sahá svými kořeny do období konce 19. století a byla těsně spojena s procesy industrializace a urbanizace. K výrazným modernizačním posunům ve sféře kulturní, způsobu života, sociální a politické však došlo až po roce 1918. Hlavními příčinami těchto posunů byly: vznik samostatného státu, liberálně demokratická orientace tohoto státu, moderní sociální politika, rostoucí soutěživost, změny v postavení žen a rodiny, modernizace technická, kulturní a pokračující sekularizace. Výsledkem byl růst individualismu, pokles významu rodiny a příbuzenství, i územních společenství a pozvolný růst projevů sociální patologie. U většiny českého obyvatelstva nového státu došlo k posílení loajality k státu a jeho institucím, např. k armádě. Stoupala rovněž aktivita občanských sdružení. Součástí tohoto typu soudržnosti, která byla spojena s rozvojem moderního kapitalismu, byla i výrazná sociální diferenciací, existence chudoby, která stimulovala i vznik sociálních konfliktů, a radikálních levicových a pravicových politických stran. Tak jako v ostatních zemích západní Evropy byla s tímto typem soudržnosti spojena rostoucí byrokracie a specifický typ českého korporativismu (úsilí vyvarovat se nezvládnutelných politických a sociálních konfliktů formou koalic). Součástí byl i jistý druh technokracie spojený s tehdejšími formami organizace výroby (fordismus). Tento typ soudržnosti doplněný socialistickým modernismem, kladoucím důraz na expertní řízení i v oblastech, kde v západní Evropě převládají demokratické vyjednávací a participační mechanismy, zůstává i dnes poměrně silný.

Soudržnost založená na zkušenosti obrany, diskriminace a pronásledování je výsledkem zkušenosti války, okupace a politických režimů nacismu a komunismu. Za války došlo k posílení soudržnosti v makrodimenzi, tj. na národní úrovni, ale v řadě případů i mesodimenzi a zejména na úrovni rodin. Zmenšil se i počet některých projevů sociální desorganizace (např. sebevražd). Reálný socialismus rozdělil českou populaci a rozbil její přirozenou soudržnost a vedl v konečných fázích u velké části obyvatelstva ke stahování do soukromí, a ke ztrátě vzájemné důvěry, což je z hlediska sociální soudržnosti nejhorší a nejobtížněji překonatelný typ individualismu. Reakcí na tento stav bylo jisté posílení významu rodiny a příbuzenství a malých přátelských skupin, a v makrodimenzi posílení národního vědomí a cítění. Došlo však k výraznému oslabení loajality vůči státu, a jeho institucím. Vznikl fenomén „dvou společností“, jedné reálné a jedné fiktivní, oficiální. Význam tohoto typu soudržnosti se postupně snižuje, ale nejsilnějším jeho prvkem, který stále přežívá, je oslabení loajality vůči státu.

Soudržnost lidí, kteří se vnitřně ztotožnili s ideologií i realitou komunistického režimu a nepřijali změny po roce 1989, je typem působícím v poměrně malé, ale nezanedbatelné složce českého obyvatelstva. V duchu tzv. demokratického centralismu převládá v tomto typu hierarchické chápání autority, spoléhání na experty, ochota podřizovat se pokynům shora, nesamostatnost, obětavost a disciplinovanost. Do značné míry je složkou tohoto typu autoritativnost, jistý druh sociálního konservatismu a nacionalismus.

Soudržnost nových hospodářských, politických a mediálních elit vzniklých po roce 1989 je velmi neprůhledným konglomerátem postojů i vzorců chování nově se formujících elit. Částí těchto elit, i když menší než v jiných post-komunistických zemích, jsou příslušníci elit z období komunistického režimu, větší část však tvoří „noví“ lidé. Jen část těchto nových elit, zejména mladší ročníky, je si vědoma potřeby širší základny sociální soudržnosti jako podmínky hospodářského a společenského rozvoje celé společnosti. Jen malá část těchto nových elit je si vědoma své velké společenské zodpovědnosti a jen malá část z nich sleduje model českých měšťanských podnikatelů, politiků a veřejných činitelů konce 19. a začátku 20. století. Jejich vliv ve společnosti se projevuje nejvíce ve sféře politiky, spotřeby, módy, méně již v jiných oblastech. Jejich celková podpora sociální soudržnosti je slabá a usilují v podstatě o omezení sociálního státu. Poměrně velká část je konzervativně orientována a hájí tradiční národní stát.

Soudržnost reflexivní modernity, společnosti vědění a rovnováhy individualismu a společenské zodpovědnosti je nejnovějším typem soudržnosti v českém prostředí. Odpovídá novému, vznikajícímu typu společenské organizace, nové technologické bázi, procesům integrace Evropy i globalizace a zkušenosti z předchozího vývoje. Usiluje o zvětšení důvěry mezi lidmi jako jednoho z pilířů soudržnosti a pokud to hmotné podmínky obyvatel této kategorie dovolují, posunují se k postmateriálním hodnotám. Jejich věkový průměr je nižší než u představitelů ostatních typů soudržnosti a jejich postoj k sociálnímu státu je neurčitý.

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že soudržnost současné české společnosti je velice složitým fenoménem. Soudržnost, která byla za státního socialismu držena při životě stále více jen jako umělý ideologický konstrukt, podporovaný autoritativní mocí, nemohla přežít zhroucení režimu v listopadu 1989. Ale současně platí, že její dosti významné relikty v hodnotových orientacích, postojích a chování stále v myslích mnoha lidí přežívají. Nová soudržnost formovaná společnou vůlí ke změně a nesená euforií ze změny poměrů, která starou soudržnost vystřídala, nepřežila období přechodu společnosti k řešení rutinních otázek a uspokojování diferencovaných sociálních zájmů. Vytvořila se tak značně nesourodá, málo propojená varianta sociální soudržnosti, která nese četné znaky sociální anomie. Důsledkem této anomické situace spojené s novou sociální diferenciací, poměrně vysokou nezaměstnaností a absencí silné integrující myšlenky - kterou bylo v české minulosti národní hnutí - a kterou se bohužel nestala idea sjednocující se Evropy, je nový typ sociální a morální krize české společnosti. Ta se projevuje řadou jevů sociální desintegrace, jakou je vysoký stupeň korupce, poměrně vysoká úroveň kriminality, zejména mladých lidí a stále více i dětí, vysoký konzum drog, ale i alkoholu, agresivita v chování lidí, porušování pravidel a lhostejnost k porušování pravidel, slibů a závazků, rostoucí nezájem lidí o věci veřejné a o politické otázky, rostoucí počet depresivních onemocnění mezi obyvateli, rostoucí počet rozpadu rodin, a poměrně vysoká hladina xenofobie. Není pochyb o tom, že paralelně s tím lze pozorovat pozitivní jevy, nebo symptomy zvratu, např. mírný pokles kriminality v posledních letech, stabilizace úrovně sebevraždnosti, poměrně nízký rozsah chudoby, zlepšování zdravotního stavu české populace, rostoucí počet nevládních organizací a postupně rostoucí aktivita kulturních, dobrovolných a jiných sdružení.

⁸ Významnou studii, která teoreticky i empiricky začala zkoumat ze soudobého hlediska otázky soudržnosti, je kolektivní práce zpracovaná Centrem pro sociální a ekonomické strategie FSV University Karlovy a vedena Pavlem Machoninem. Práce byla v roce 2004 vydána jako publikace Ministerstva práce a sociálních věcí pod názvem Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu, I, II.

Skutečnost, že soudobá sociální a morální krize české společnosti je mírnější než v řadě transformujících se společností střední a východní Evropy, by ovšem neměla vést k podceňování vážnosti situace. Ani poukaz na postupnou ekonomickou konsolidaci a na zlepšování životní úrovně větší části obyvatelstva, nemůže být záminkou k ignorování této krize. Tato situace vyžaduje intenzivní hledání příčin zjištěného stavu⁸, přemýšlení o strategii a opatřeních, které by pomohly zvrátit dosavadní trendy a vést k posílení těch prvků, které drží českou společnost dohromady.

Literatura

- Berger-Schmitt, Regina 2000. *Social Cohesion as an Aspect of the Quality of Societies: Concept and Measurement*. EuReporting Working Paper, N.14, Mannheim: ZUMA.
- Brinkhorst, Laurens Jan 2004. „How to put the Lisbon agenda back on the track“ P. 17 in *Financial Times* May 18, 2004, London.
- Cal, Vasco 2004. „Economic and social cohesion in an enlarged European Union“ Pp. 421-424 in Gertrude Tumpel-Gugerell, Peter Mooslechner (eds.) *Economic Convergence and Divergence in Europe*. Edward Elgar: Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA.
- CESES 2002. *Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku*. Praha: Gutenberg.
- Durkheim, Emile 1893. *De la division du travail social: étude sur l'organisation des sociétés supérieures*. Paris.
- Gross, Stanislav 2004. Rozhovor pro Právo z 28. srpna 2004. Praha.
- Chiesi, Antonio M. 2002. „Social Cohesion and Related Concepts“ Pp. 235-249 in Nikolai Genov *Advances on Sociological Knowledge*. Paris: ISSC.
- Lockwood, David 1964. „Social Integration and Systemic Integration“ Pp. 398-412 in David Lockwood 1992, *Solidarity and Schism. The Problem of Disorder in Durkheimian and Marxist Sociology*. Oxford: Clarendon Press.
- Luhmann, Niklas 1995. *Soziologische Aufklärung 6*. Opladen.
- Machonin, Pavel a kol. 2004. *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu, I.II*. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- Sirovátka Tomáš 2004. *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, Nakladatelství Georgetown.

Koncepty a indikátory sociální koheze – – východiska empirických výzkumů

2

Jiří Šafr, Markéta Sedláčková

Definice pojmu koheze / soudržnost

Problematika sociální koheze a soudržnosti je rozšířená jak v sociologii a jí příbuzných vědních oborech, tak v politickém diskursu. Tyto pojmy jsou často používány jako synonyma (viz ostatní příspěvky v tomto sborníku). Navrhujeme používání pojmů koheze a soudržnost v odborném jazyce oddělovat, přičemž první vymezujeme pro používání v sociálně vědním diskursu, druhý pak pro praktický-sociopolitický diskurs¹. Normativní pohledy jsou přítomny nejen v praktickém diskursu, vyznačujícím se skepticismem vůči stavu koheze v soudobých západních společnostech na straně jedné a zcela pozitivním pohledem, co se účinků soudržnosti pro jejich obecné blaho týče na straně druhé. Normativnost lze do jisté míry vysledovat i ve vědním diskursu, který se v některých především makrosociálních teoriích prolíná s politickou filozofií a ideologiemi.

Akcent na sociální soudržnost se objevuje od 90. let dvacátého století jako jeden z centrálních cílů politik zejména evropských zemí, a to jak na národní, tak i na nadnárodní úrovni. Představuje totiž podmínku stability politického systému, bezpečnosti a zdroj ekonomické výkonnosti. Nedostatek sociální soudržnosti indikovaný jako slabé sociální vazby a nízká solidariता v komunitách může vést ke zvýšenému tlaku na výdaje z veřejných rozpočtů [Berger-Schmitt 2002]. Idea sociální koheze se rovněž dostala do popředí diskuse v souvislosti s destruktivním působením globálních trhů, které ji podle některých autorů systematicky rozkládají [Alaluf 1999]. Mluví se o nové krizi sociální koheze [Forrest, Kearns 2001], která je způsobena kolapsem keynesiánského kapitalismu, zastavením růstu střední třídy a s ní spjatého životního stylu, rostoucími nerovnostmi a z nich plynoucí sociální fragmentací a úpadkem sdílených morálních hodnot. Nicméně oba diskursy – sociálně vědní i politický se pochopitelně prolínají, především tam, kde výzkumné projekty reagují na poptávku decizní sféry (EU komise, národních vlád).

¹ Oporu pro náš argument oddělení vědeckého (koheze) a politicko-praktického (soudržnost) pojmu nacházíme mj. v odlišnosti mezi vědeckým diskursem, kterému je věnován následující text a praktickým intervencionistickým přístupem, který lze dokumentovat na koncepci soudržnosti MPSV jako „omezování neodůvodněné sociální a ekonomické diferenciaci“ [MPSV 2003]. V podobném duchu je koncipován záměr Evropské komise: „snížení nerovností a podpora větší ekonomické, sociální a teritoriální koheze“ [European Commission 2004; podrobněji viz 1996]. EU tak rozlišuje kohezi ekonomickou, sociální a teritoriální (vyrovnaný vývoj mezi regiony, kooperace mezi nimi). Aktuální ohniska sociální koheze představují nezaměstnanost, nízkou příjmovou úroveň a stárnoucí populace v EU.

Pojem sociální koheze se objevuje jak v sociologii a sociální psychologii, tak ve vědách přírodních zkoumajících společnost (genetická a demografická koheze). V souvislosti se studiem koheze se tak nelze vyhnout příbuzným pojmům: solidarita, udržování sociálního řádu, kolektivní identita, sociální konsensus, inkluze/exkluze, které jsou někdy chápány přímo jako její synonyma. Dále se badatelé v této souvislosti zabývají zkoumáním jevů jako sociální integrace, altruismus, důvěra, dělba práce, legitimita a mnohé další.

Kohezivní společnost či skupinu lze ale definovat i pomocí negativních fenoménů. Jako protiklad soudržně působících jevů tak bývá nejčastěji zmiňována anomie (absence norem), sociální rozpad a diferenciací [Beck 2001], slabé sociální vazby, nízká úroveň sociální solidarity [Berger-Schmitt 2002]. Při výzkumu sociální koheze v moderní sociologii města (mezioborové tzv. urban studies) se nelze vyhnout konceptům jako sociální dezorganizace, sociální dislokace a sociální dezintegrace [Hirschfield, Bowers 1997].

Podle našeho názoru je nutno rozlišit používání pojmu koheze v sociologii ve dvou rovinách, které nemusí nezbytně sledovat běžně používanou logiku mikro–makro úrovně. V prvním případě se používání pojmu koheze váže k problematice vytváření a udržování sociálního řádu (Marx, Weber, Durkheim, Parsons, Lockwood, Berger a Luckmann). V druhém případě jde spíše o charakteristiky společností a skupin jak na makrosociální úrovni (komparace indikátorů kvality života mezi zeměmi), tak o fungování malých skupin nejen uvnitř, ale i vůči jejich okolí (Moreno, Beck W., Forrest a Kearns). Zde se jedná o studium jevů jako např. solidarita, efektivita, kooperace nebo důvěra. Na oba tyto typy koheze je dále třeba nahlížet ze dvou perspektiv zohledňujících jejich materiální a mentální rozměr.

Sociální řád

V sociologické tradici jsou vznik a udržování sociálního řádu vysvětlovány ve třech základních liniích: utilitaristickou, konsensuální nebo konfliktualistickou teorií. Podle utilitaristického přístupu vzniká řád v komplexních moderních společnostech na základě toho, že individua sledují vlastní zájmy (H. Spencer). Z této tradice vyrůstá teorie racionální volby, která o sociálním řádu uvažuje jako o problému kooperace. Ta vzniká jako vzájemný smluvní souhlas na základě individuálních zájmů (J. Coleman, G. Tullock, J. M. Buchanan, dříve i J. Elster). Naproti tomu kulturní přístup považuje za základní zdroj sociálního řádu existenci vzájemně sdílených hodnot a norem (hodnotový konsensus). Na počátku této tradice stojí koncepce sociální integrace E. Durkheima, akcentující roli morálních hodnot v utváření společenského řádu a význam dichotomie, která staví proti sobě mechanickou a organickou solidaritu (soudržnost společnosti je výsledkem diferenciací individuí [Sedláček 1979: 58]). Tato linie se dále rozvíjí v strukturálním funkcionalismu T. Parsonse, který podtrhl význam morálního a normativního konsensu ve společnosti pro uchování sociálního řádu. Funkcionalistickou představu logicky uspořádaného systému trefně vyjadřuje Payneova metafora do sebe zapadajících ozubených kol (dokonale čistého) Newtonovského hodinového stroje. Oproti této konsensuální teorii se vymezuje teorie konfliktu kladoucí důraz na roli moci a dominance (vojenské, právní, náboženské a byrokratické), která spíše než na kulturní původ poukazuje na materiální dimenzi koheze. Kořeny této teoretické linie lze hledat u K. Marxe, který zdůrazňuje roli donucení (nátlaku) při utváření sociálního řádu. Tato myšlenková tradice je dále rozvinuta u R. Dahrendorfa a D. Lockwooda, který zdůrazňuje rozdílnost mezi systémovým a sociálním konfliktem (koheze systému a sociální koheze). Zdánlivou protikladnost konsensuálního a konfliktualistického směru v otázce sociální integrace se pokusil pomocí interakcionalistické perspektivy překonat R. Collins [1974; 1981] syntézou Durkheimovy teorie solidarity s teorií konfliktualistickou. Zmínit je třeba ještě

postmoderní linii uvažování o sociálním řádu, podle níž individua hledají svoji identitu v nepřeborných množstvích voleb rekonstruujících svět skrze prožívané zkušenosti. Podle tohoto pohledu je představa velkých sociálních procesů a celků pouhou iluzí, kterou vytvořili sociální vědci [podle Lockwood 1956; 2000; Abercrombie et. al. 1994; Marshall et. al. 1998; Fararo 2000; Payne 2000].

Oblasti výzkumu sociální koheze

Téma sociální koheze bylo v centru zájmu badatelů již od prvopočátku empirické sociologie. Od třicátých let minulého století je spojeno se studiem chování lidí v malých skupinách (mikrosociologie) v sociometrii a sociální psychologii². V aplikované rovině výzkumu se tak zkoumání koheze uplatňovalo významně v oblasti human relations, kde se váže zejména k poštávce po zvyšování efektivity práce v pracovních skupinách.

Od počátku osmdesátých let přichází na scénu tzv. biosociologie (neplést se sociobiologií), která zkoumá různou míru a podobu sociální koheze skupin či společností ze sociopsychologické perspektivy [Collins 1986]. Klade tak důraz na význam biologických složek v lidském sociálním chování, které vidí na rozdíl od sociobiologie především jako mechanismus vytvářející nové varianty v odpovědi na sociální vzorce.

Analýza koheze liberálních demokratických režimů (ve smyslu sociální a politické koheze) [Mann 1970] se nevyhnula ani oblasti spojené s politickou sociologií, která se snaží testovat platnost teorie konsenzu a konfliktu pomocí třídního vědomí a míry multikulturalismu.

Od začátku devadesátých let se výzkum sociální koheze dynamicky rozvíjí, a to nepochybně právě v souvislosti s jeho akcentací v prakticko-politickém diskursu. Do popředí se dostává ve dvou rovinách. Na jedné straně se objevuje v nových vědních oborech tzv. human ecology a urban studies v souvislosti s kvalitou života v městských lokalitách, které představují mezo-úroveň zkoumání společnosti [Hirschfeld, Bowers 1997; Forrest, Kearns 2001]. Na straně druhé se výzkum pohybuje v makrosociální úrovni mezinárodních komparací (Social indicators, Quality of life).

Definice sociální koheze a její dimenze ve vědním diskursu

Tématika koheze byla ať už implicitně či explicitně obsažena v sociologickém zkoumání od jeho počátku a vzhledem k jejímu klíčovému významu pro studium společnosti byla pojednána v mnoha rozdílných sociologických přístupech. V důsledku toho je dnes pojem sociální koheze typickým příkladem velmi širokého a mlhavého konceptu. I striktně vědeckých definic sociální koheze existuje mnoho, v případě převážně teoretických přístupů se často jedná o vágní a značně nekonkrétní vymezení. Teoretické zázemí sociální koheze se tak pohybuje „mezi různými vzájemně propojenými konstrukty, což v důsledku vytváří velké nejasnosti celého konceptu“ [Friedkin 2004: 413]³. V našem textu se proto soustředíme především na operacionální definice vycházejících z dimenzí a indikátorů sociální koheze, tak jak jsou používány v soudobém empirickém výzkumu.

² Vývoj oblastí studia, teorií koheze a nejnovějšími přístupy k jejímu výzkumu v sociometrii a sociální psychologii přináší přehledová stať Noaha Friedkina [2004].

³ Americký sociolog N. Friedkin proto dokonce navrhuje, aby výzkumníci lehkovážně nenazývali své různé dílčí koncepce měření „mírou koheze“, neboť sociální koheze představuje multidimenzionální jev, který zahrnuje komplexní systém kauzálních efektů a nelze ho redukovat do jednoduchého konstruktů.

Nominální definice koheze

Jádro významu pojmu koheze je na první pohled, nikterak překvapivě, intuitivní. Kohezivní společnost jednoduše řečeno „drží pohromadě“, všechny její části zapadají do společenského celku, přispívají k němu a participují na společenském blahobytu. „Společné zájmy individuů vytvářejí sociální pouta a vzájemné vazby členů společenské skupiny nebo organizace. Konflikty mezi společenskými cíli a cíli jednotlivých skupin jsou minimální, protispoločenské chování není závažné“ [Kearns, Forrest 2000: 996].

Nejjednodušeji definoval již ve třicátých letech minulého století sociální kohezi J. L. Moreno jako „síly, které udržují jedince uvnitř skupin, ve kterých se nacházejí“ [Moreno 1950: 176], přičemž zároveň navrhl sociometrickou škálu k měření její intenzity [Moreno, Jennings 1937]. V této sociometrické tradici je koheze nejčastěji chápána jako skupinová identifikace, tedy funkce pocitu příslušnosti ke skupině, setrvání v ní a její celková všeobecná přitažlivost. V tomto smyslu lze kohezi chápat behaviorálně jako jednání. Někteří autoři kladou v definicích důraz právě na sdílené hodnoty a identifikaci se skupinou [Jenson 1998], jiní pak na široce pojatý konsensus nikoliv identitu [Machonin 2004: 18]. Kohezi lze tedy komplexně pojmut jako výsledek působení sil založených na sdílení cíle a existenci normativní a hodnotové jednoty skupiny či společnosti.

V roce 1997 vymezila kanadská komise „Policy Research Sub Committee on Social Cohesion“ pracovní definici, ve které sociální koheze představuje „pokračující proces rozvoje společenských navzájem sdílených hodnot, společných výzev a příležitostí v Kanadě, založený na vědomí důvěry, víry a vzájemnosti mezi všemi Kanadany“ [Jackson et. al. 2000].

Hirschfiel a Bowers rozlišují dvě nezávislé komponenty sociální koheze v souvislosti se studiem míry kriminality v zanedbaných městských oblastech. První představuje úroveň sociální kontroly (v lokalitě), druhou pak etnická heterogenita [Hirschfield, Bowers 1997].

Podle Jane Jenson lze sociální kohezi definovat následujícími pěti body. Předně je koheze procesem, který definuje, kdo je členem komunity, vyžaduje sdílení hodnoty a rovněž existenci schopného managementu pro zvládání konfliktů v pluralistické společnosti. Dále koheze zahrnuje projevy solidarity uvnitř komunity a tvoří nedílnou součást dobrého občanského života [Jenson 2002].

Na empirickou literaturu pojednávající o kohezi lze také pohlížet v perspektivě mikro-makro interakcí, nikoliv tedy pouze podle velikosti skupin [Friedkin 2004]. Klasickou myšlenku, ve které sociální koheze představuje kauzální systém determinující postoje jedinců ke členství ve skupině (faktor členství), N. Friedkin modifikuje upozorněním na důležitost toho, jakými mechanismy členové skupiny sami utvářejí podmínky prostředí, ve kterém se pohybují. Definice koheze by měla tedy být založena na tom, jak je skupina přitažlivá právě osobně každému jejímu členovi. V současnosti se uplatňuje při výzkumu sociální koheze na mikroúrovni malých skupin (v sociálně psychologické perspektivě) faktorově analytický přístup indikátorů přitažlivosti skupiny, který se je snaží redukovat na co nejmenší počet dimenzí.

N. Friedkin rozděluje teoretické přístupy ke zkoumání koheze na dva tábory. První představuje analýza sociálních sítí, která zkoumá postoje členů skupiny a jejich chování (hustota a vzorce pozitivních mezosociálních vazeb ve skupině). Druhý tzv. sebekategorizační přístup sleduje kohezi z perspektivy sociální kognitivity, přičemž v něm sociální sítě nehrají roli. Sociální sítě se utvářejí mj. na základě záměrného úsilí o vytvoření a udržení různých forem sociální koheze skupin [tamtéž 2004: 421]. V důsledku toho se sociálně vědní výzkum v posledních desetiletích věnuje studiu sociálních distancí, interpersonální rovnováhy a souhlasu, analýze dosahování nenásilné sociální kontroly, zdrojů nerovností a mechanismů utváření a změny sociálních sítí.

Dimenze sociální koheze

Téměř každá definice vymezující sociální kohezi na mezo nebo makro společenské úrovni dekomponuje kohezi na dílčí dimenze, které pak představují jednotlivé pole výzkumu. Variant dimenzí sociální koheze se v literatuře vyskytuje značné množství, asi nejpřehledněji je uvádějí Forrest a Kearns [2000; 2001]. Rozčleňují je nejprve na nezákladnější dimenze - domény, které v jejich pojetí tvoří: společné hodnoty a občanská kultura, sociální řád a sociální kontrola, sociální solidarita a redukce nerovností v bohatství, sociální síť a sociální kapitál, teritoriální sounáležitost a identita. Tyto obecné dimenze je nutno dále operacionalizovat do dílčích jevů a konkrétního chování lidí, které vede ke kohezi skupiny či společnosti (viz Tabulka 1).

Tabulka 1 - Domény sociální koheze

Dimenze	Charakteristiky
Společné hodnoty a občanská kultura	společné cíle, společné morální principy, kódy chování, podpora politických institucí, politická participace
Sociální řád a sociální kontrola	absence obecných konfliktů, ohrožení sociálního řádu, efektivní neformální sociální kontrola, tolerance, respekt k odlišnosti, meziskupinová kooperace
Sociální solidarita a snižování majetkových rozdílů	harmonický ekonomický a sociální vývoj, společné standardy, redistribuce veřejných financí a příležitostí, rovný přístup k sociálním službám a sociální podpoře, přijetí sociálních závazků a ochota pomoci druhým
Sociální síť a sociální kapitál	vysoký stupeň sociální interakce uvnitř komunit a rodin, občanská angažovanost, překonání obtíží v souvislosti s uskutečněním kolektivních akcí
Lokální sounáležitost a identita	silná sounáležitost k místu bydliště prolínání osobní identity a identity místa

[Forrest, Kearns 2001: 2119]

Citovaní autoři upozorňují na to, že při výzkumu a implementaci politik podporujících soudržnost je zapotřebí rozlišovat prostorové úrovně, v nichž koheze vzniká (spacial scales): národ – mezi městy, město – městský region a sousedství [Forrest, Kearns 2000]. Toto prostorové rozlišení je důležité, protože koheze na jedné úrovni nemusí přispívat ke kohezi vyššího celku. Proto o sociální kohezi nelze jednoznačně hovořit jako o pozitivním sociálním fenoménu bez uvedení daného kontextu.

Asi nejdůležitěji se hledání konceptuálního rámce výzkumu sociální koheze věnuje kanadská socioložka Jane Jenson [Jenson 1998; 2002; Beauvais, Jenson 2002]. Ta ve své hojně citované stati [1998] klasifikuje na základě rozboru sociologické literatury pocházející z různých studií (univerzit, nadací, nátlakových skupin, vládních agentur, think-tanků, nadnárodních organizací apod.) pět základních dimenzí reprezentujících sociální kohezi. Dimenze jsou vymezeny následujícími protikladnými jevy (pojmy): *sounáležitost* / *izolace* (sociální koheze jako sdílené hodnoty, smysl pro přináležitost ke komunitě), *inkluzí*⁴ / *exkluzí* (koheze vyžaduje širokou účast na tržním výkonu, konkrétně na pracovním trhu), *participace* / *pasivita* (koheze vyžaduje management veřejných záležitostí a partnerství třetího sektoru jako opozici k deziluzi

⁴ Jak autorka poznamenává, v Eurospeaku jde o “integraci”.

z politiky), *uznání / odmítnutí* (koheze znamená pluralismus ne jako pouhý fakt, ale jako zvláštní sílu, kterou je tolerance k rozdílům) a *legitimita / nelegitimita* (sociální koheze předpokládá uchování veřejných i soukromých institucí, které jednají jako mediátoři konfliktů) [tamtéž: 15]. Jenson zdůrazňuje, že „kulturní a lingvistické rozdíly nejsou pro sociální kohezi určující, neboť ta nezávisí na jejich existenci či neexistenci, ale na tom, jak se daří rozdíly zvládat“ [tamtéž: 31]. Zásadním úkolem pro diskuzi o sociální kohezi je tak podle autorky identifikace mechanismů a institucí potřebných k vytvoření rovnováhy mezi sociální spravedlností a sociální kohezí.

Tabulka 2 - Bernardova typologie dimenzí sociální koheze

Sféry aktivit	Charakter vztahů	
	Formální	Substantivní
Ekonomická	(2) inkluze / exkluze	(6) rovnost / nerovnost
Politická	(5) legitimita / nelegitimita	(3) participace / pasivita
Sociokulturní	(4) uznání / odmítnutí	(1) sounáležitost / izolace

[Bernard 1999: 20]

Dimenze navržené Jensonovou dále rozčlenil P. Bernard [1999] ve své typologii podle sfér aktivit – ekonomická, politická, sociokulturní – a zároveň dle charakteru vztahů: *formální* vs. *substanciální*. Doplnil je navíc o šestou dimenzi rovnosti / nerovnosti (viz Tabulka 2). Tím propojil analytickou perspektivu koheze s principem rovnosti a sociální spravedlnosti.

Reprezentantem makrostrukturálního pojetí sociální koheze je Wolfgang Beck spolu se svými kolegy [2001], který ji považuje za jednu ze čtyř vzájemně propojených složek kvality sociálního života (tzv. kvadrant sociální kvality - SQQ) spolu se sociálně ekonomickým zabezpečením, sociální inkluzí a zplnomocňováním⁵. Nesouhlasí s Lockwoodovým komunálním a mikrosociálním pojetím, pro něž koheze představuje sílu či slabost primárních sociálních vazeb uvnitř rodin, mezi přáteli, v sousedství a lokálních komunitách⁶. Argumentuje ve prospěch makrosociálního pojetí koheze, neboť v důsledku rozvoje nových komunikačních technologií se prostor sociálních vztahů zužuje – face-to-face kontakty v rodině, komunitě, mezi přáteli postupně ztrácejí na významu. Podle Becka sociální koheze spolu s inkluzí patří do diskursu integrace / dezintegrace. Na rozdíl od konfliktualistického pojetí D. Lockwooda (konflikt mezi systémy) zdůrazňuje Beck systémovou integraci konfliktních ale i spořádaných vztahů mezi aktéry a systémy. Jeho teoretické schéma sociální koheze a inkluze tak představuje vzájemnou propojenost koheze / rozpadu, inkluze / exkluze (důležité je občanství umožňující participaci na společenském systému) ve vztahu k sociální a systémové integraci / diferenciaci [tamtéž: 345–46]. V Beckově pojetí sociální kohezi tvoří pět dimenzí, které tak zároveň představují její možné indikátory: bezpečnost veřejnosti; mezigenerační solidarita; koheze sociálních statusů a ekonomická koheze; sociální kapitál, síť a důvěra; altruismus [tamtéž: 352]. Beck rovněž v souvislosti se sociální kohezí zmiňuje problém legitimacy vládnutí a formování kolektivních identit.

⁵ W. Beck navrhuje zkoumat zplnomocňování (empowerment) pomocí konceptu sociálního kapitálu, kde klade důraz na pozitivní přístup týkající se lidských schopností a jejich propojenosti v sítích [Beck 2001: 348].

⁶ Lockwood rozlišuje mezi sociální a systémovou integrací. Sociální integraci podle něj tvoří občanská integrace a sociální koheze/rozpad. Občanská integrace hraje roli na makrosociální úrovni a týká se oblastí politiky, občanských a sociálních práv. Sociální koheze/rozpad je naproti tomu umístěna v jeho pojetí na komunální úrovni a týká se primárních vztahů mezi aktéry. Obě tyto složky tvoří součást sociální integrace [srovnej Beck 2001].

Regina Berger-Schmitt [2002] rozlišuje ve své analýze sociální koheze mezi státy EU dvě principiální dimenze. První představuje běžně zjišťovaná *dimenze nerovnosti* (inequality dimension of social cohesion), která pokrývá všechny aspekty distribuce bohatství ve společnosti: rovné příležitosti různých skupin obyvatelstva, míru nerovností a sociálních štěpení, rozsah sociálního vyloučení a diskriminace. Druhou, ve výzkumech podle autorky opomíjenou, pak představuje *dimenze sociálního kapitálu*, pod kterou zahrnuje: vazby, které vedou k navazování sociálních kontaktů resp. spojují, sdílené hodnoty a normy, důvěru v ostatní lidi a společenské instituce, pocit solidarity, smysl pro soudržnost s komunitou a sdílenou identitu. Aspekty těchto dvou dimenzí pak dále operacionalizuje na dílčí indikátory (viz dále).

(Jak) lze měřit kohezi? Operacionální definice

Již sama rozvlácnost a vágnost definice sociální koheze napovídá, že konceptů pro její měření nalezneme mnoho. Pro záměr této stati je však důležité, jak snést v předchozí části zmíněné poměrně abstraktní a neuchopitelné nominální definice na empiricky ověřitelnou rovinu. Z tohoto důvodu většina výzkumných projektů, které se nějakým způsobem zabývají sociální kohezí, pracuje s jejími úrovněmi či dimenzemi, které následně ještě operacionalizuje do měřitelných znaků⁷. V současných analýzách je sociální koheze pojímána buď jako multidimenzionální jev nebo jako latentní konstrukt s mnohonásobnými indikátory, což Friedkin [2004] nazývá multidimenzionální resp. multi-indikátorový přístup. A tak jde v podstatě o to, jakým jevem či sociologickým pojmem kohezi nahradíme.

Indikátory lze rozdělit do dvou skupin podle toho, jak vznikala data, ze kterých jsou konstruovány. První mnohem menší skupinu tvoří indikátory odvozené z dat, které vznikly přímo za účelem měření nějaké dimenze sociální koheze, mimo mikrosociologii nejčastěji ve spojitosti s výzkumem sociálního kapitálu, bezpečnosti nebo participace. Druhou, větší skupinu tvoří indikátory pocházející z již provedených výzkumů a datovýchází, které se primárně kohezi nevěnují, a jsou proto používány v sekundární analýze odvozující kohezi nepřímo.

Doménou primárního výzkumu koheze je bezesporu výzkum malých skupin. Nejpřesněji bylo měření koheze rozpracováno již ve třicátých letech minulého století v sociometrii [Moreno, Jennings 1937], která se zabývá měřením interstrukturních vazeb v malých sociálních skupinách. V sociometrii byla původně skupinová koheze definována pomocí podílu pozitivních výběrů ku celkovému počtu výběrů a vyjadřovala míru integrace skupiny⁸. Sociálně psychologický přístup (L. Festinger) zdůrazňuje postoje a jednání individuálních členů skupiny. Jedná se především o délku trvání členství ale i o okolnosti, které ovlivňují toto trvání, dále participaci na skupinových aktivitách, kooperaci nebo jiné přispění ku prospěchu skupiny (teorie skupinové dynamiky) [Friedkin 2004].

Inspirativní příklad, jak poměrně jednoduše operacionalizovat v dotazníkovém šetření sociální kohezi na lokální úrovni místa bydliště, představuje přístup orientovaný na zkušenost a jednání používaný výzkumem British Crime Survey (2001). Ten k měření koheze využívá

⁷ Výzkumná zpráva kanadského projektu Social Cohesion in Canada: Possible Indicators to trefně nazývá „posun od konceptů k indikátorům“ [Jackson et. al. 2000].

⁸ Index skupinové koheze či skupinové spojitosti (SSpoj) je dán poměrem vzájemných výběrů ve skupině k maximu možných výběrů tohoto typu. Skupinová koherence či skupinová soudržnost se počítá pomocí indexu (SSou-dr), který je dán poměrem vzájemných výběrů ve skupině k součtu všech pozitivních výběrů [Petrušek 1969: 188]. Tyto indexy se vztahují k aktivnímu sociopreferenčnímu chování, při jejich konstrukci se vychází ze součtů různých typů výběrů jedinců ve skupině.

bloku pěti otázek⁹, kde první zní: „Jaké povahy je podle vás lokální společenství, ve kterém žijete – dělají lidé věci společně a snaží se navzájem si pomáhat, či se starají spíše sami o sebe? Další otázky zjišťují hodnocení atraktivitu místa pro bydlení, nejčastěji vyskytující se sociální problémy v lokalitě, návrhy a účast na jejich řešení.

Hirschviold a Bowers [1997] ve svém výzkumu koheze městských lokalit v Liverpoolu v kontextu kriminality rozlišili přímé a nepřímé indikátory. První představují úroveň sociální kontroly vykonávanou obyvateli lokality, druhé pak zahrnují vysokou fluktuaci obyvatel, nízký socioekonomický status, sociální heterogenitu a rozpad rodin. Tyto obecné indikátory dále operacionalizují do dílčích znaků, které využívají v sekundární analýze. Jedná se o agregovaná data (policejní záznamy, oficiální statistiky, výzkumy spotřebního chování).

Při studiu míry sociální koheze demokratických režimů v USA a Velké Británii provedl M. Mann [1970] sekundární analýzu rozsáhlé datové báze sociologických výzkumů zaměřených původně na zkoumání hodnot a postojů spojených s třídním vědomím a sociální spravedlností. Sociální kohezi identifikoval pomocí hodnotového konsensu založeného na dvou typech protikladných hodnot, které operacionalizoval v souladu s teorií politické deviace F. Parkina, jako *dominantní konsensus* (hodnoty podporující řád) a *deviantní konsensus* (hodnoty k řádu destruktivní). Konsensus pak operacionalizuje jako fakt, že min. 75 % respondentů souhlasí s dominantní či deviantní hodnotou.

V České republice autorský tým CESES UK FSV ve svém konceptuálním schématu sociální soudržnosti navrhuje měřit její empirický vývoj pomocí indikátorů *Indexu kvality a udržitelnosti života* [Potůček a kol. 2002: 98]. Dimenze sociální soudržnosti spatřuje v tzv. strategických principech, ke kterým podle autorů patří humanismus, svoboda a odpovědnost, rovnost, solidarita, sociální spravedlnost a subsidiarita.

V roce 2000 se v Kanadě uskutečnil pod záštitou neziskové organizace Canadian Council on Social Development (CCSD) workshop akademických i vládních odborníků nazvaný *Social Cohesion Indicators Projet*, který si kladl za cíl najít možné indikátory sociální koheze. Jeho hlavním cílem bylo posunout konceptuální definici směrem ke kvantifikovatelným indikátorům, které by bylo možno získat z již existujících datovýchází z 80. a 90. let. Experti je rozčlenili na *indikátory podmínek majících vliv na sociální kohezi*, které se dále štěpí na ekonomické podmínky, životní šance a ukazatele kvality života a na *prvky sociálně kohezivní aktivity*, kterými jsou měřítko ochoty ke spolupráci a participaci. Každý z těchto indikátorů je dále operacionalizován do zcela konkrétních znaků, detailní výčet viz [Jackson et. al. 2000: 127–129].

Ekonomické podmínky mající vliv na aktivity příznivé sociální kohezi zahrnují: distribuci příjmů (6 znaků), příjmovou polarizaci (3), chudobu (3), zaměstnanost (4), prostorovou mobilitu (1). *Životní šance* pak obsahují: péči o zdraví (5), vzdělání (4), odpovídající a dostupné bydlení (3). Dalším indikátorem je *kvalita života* představující: zdraví obyvatelstva (4), osobní a rodinnou bezpečnost (6), ekonomické zabezpečení (4), situaci rodin (5), využití volného času (4), životní podmínky rozdvojené na infrastrukturu podporující interakce (2) a komunikační síť (3), kvalitu přirozeného životního prostředí (3).

Druhou skupinou jsou *prvky sociálně kohezivní aktivity*: zaprvé ochota kooperovat sestávající se z důvěry v druhé lidi (1 znak), důvěry v instituce (2), respektu k odlišnosti imigrantů (2), pochopení reciprocitu (3), sounáležitosti (2); zadruhé participace členěná na sociální spotřebu resp. sociálně podpůrné síť (3), účast v sítích a skupinách – dobrovolnictví (4), skupinové aktivity (4), míru dobročinné aktivity (1) a politickou participaci (1). Samostatný indikátor tvoří *gramotnost* (1).

⁹ Jejich přesné znění v British Crime Survey Questionnaire (03/11/03) je dostupné na [The Question Bank].

Jak je patrné z výčtu velkého množství položek indikátorů, kanadský přístup představuje zřejmě nejpodrobnější operacionalizaci sociální koheze. V podobném duchu pracuje i spřízněný „nadrárodní“ projekt věnující se mj. problematice koheze *European System of Social Indicators (EUSI)*, který je realizován německým výzkumným centrem ZUMA v Mannheimu¹⁰. Berger-Schmittová [2002] pro analýzu sociální koheze mezi zeměmi EU (včetně tehdy přístupujících zemí ČR, Maďarska a Polska) své základní dimenze (nerovnost a sociální kapitál) dělí

Tabulka 3 - Indikátory sociální koheze v zemích EU a mezi nimi

Životní podmínky (dimenze nerovnosti)	
Materiální bohatství	- HDP na osobu - výdaje na osobní spotřebu na osobu - výdaje na jídlo, pití, tabák - vybavenost domácností TV - vlastnictví automobilu
Vzdělání	- výdaje na vzdělání - podíl studujících na středních a vysokých školách - podíl populace ve věku 45–49 let se SŠ vzděláním
Zaměstnanost	- podíl zaměstnaných žen - míra nezaměstnanosti
Zdravotní stav	- kojenecká úmrtnost - očekávaná délka života u mužů - spotřeba cigaret na osobu - počet lékařů na tisíc obyvatel
Sociální ochrana	- podíl výdajů na sociální zabezpečení na HDP - dtto na osobu
Doprava	- délka železniční sítě na tisíc čtverečních kilometrů - podíl zraněných osob při automobilových nehodách
Životní prostředí	- emise oxidu uhličitého na osobu - emise oxidu siřičitého na osobu - hrubá domácí spotřeba primární energie na osobu - podíl populace hodnotící své živ. prostředí jako dobré
Sociální kapitál (vazba na Evropu a Evropskou Unii)	
Znalost cizích (evrop.) jazyků	- podíl obyvatelstva ovládající cizí jazyk na konverzační úrovni (angličtina, francouzština, italština, španělština nebo portugalština)
Sociální vazby na Evropu	- identifikace s Evropou¹² - souhlas s „cítí blízkost k Evropě“ - souhlas s „je hrdý na to být Evropan“ - souhlas se členstvím v EU - důvěra v EU

[Berger-Schmitt 2002: 738]

¹⁰ Oddělení Social Indicators Department of the Centre of Survey Research and Methodology (ZUMA).

¹² Souhlas s výrokem „Považujete sám/a sebe nejen za příslušníka své národnosti, ale také za Evropana/ku?“.

na další subdimenze a ty pak pokrývá konkrétními indikátory (viz Tabulka 3). Tyto ukazatele za období 80. a 90. let získává z datovýchází statistických úřadů sledovaných zemí, údajů WHO, OECD, EU a Eurobarometru. Pro dimenzi nerovnosti vytváří z 22 indikátorů souhrnný „welfare index“ (rozsah 0 až 100)¹¹.

Sociální kapitál jako dimenze sociální koheze

Jak jsme ukázali v úvodu, koheze je v sociálních vědách spojena s mnoha příbuznými koncepty. Autoři, kteří jí zkoumají, pracují s rozdílnými dimenzemi, přičemž se liší nejen v jejich počtu, ale i v úrovni abstraktnosti či teoretičnosti těchto dimenzí. Zmínili jsme, že v souvislosti se soudržností bývají nejčastěji zkoumány následující jevy: společné hodnoty a občanská kultura, sociální řád a sociální kontrola, sociální solidarita a redukce nerovností v bohatství, sociální síť a sociální kapitál, teritoriální příslušnost a identita [Kearns, Forrest 2000]. Další autoři kladou důraz na analýzu síťové struktury [Friedkin 2004], sociální diferenciaci a stratifikaci [Machonin a kol. 2004], inkluzi a exkluzi¹³ (o tomto tématu podrobně pojednává kapitola P. Mareše a T. Sirovátky), participaci a legitimitu [Jenson 1998]. Zásadní pochopitelně je, u jakých typů skupin sociální kohezi zkoumáme, zda na mikrosociální úrovni (rodiny, školy, vojenské jednotky, sportovní týmy) [srovnej Friedkin 2004], mezoúrovni (např. projekt CONSCISE) či na makrospolečenské úrovni [Machonin a kol. 2003] nebo dokonce mezi národními státy v rámci EU [Berger-Schmitt 2002].

Některé z těchto dimenzí jsou teoreticky propracované sociologické koncepty, které představují samostatné oblasti bádání. Způsoby měření koheze se tak stávají v podstatě metodami, jak měřit příbuzné jevy. Rozrůzněnost definic a konceptů koheze je zřejmá, přesto je lze rozdělit do dvou základních dimenzí: nerovnosti (obecně) a sociální kapitál. Pro měření první z nich se nejčastěji používá již existujících souborů agregovaných dat, při studiu sociálního kapitálu se vedle sekundární analýzy uplatňuje i prvotní sběr dat. S ohledem na to, že sociální kapitál zaujímá v konceptech sociální koheze výjimečné postavení (často se používá dokonce jako její synonymum) věnujeme této problematice zvláštní pozornost v následující kapitole.

Sociální kapitál – teorie a výzkum

Koncept sociálního kapitálu představuje v dnešní sociologii průnikový koncept jak teoretického uvažování, tak empirického zkoumání u skupinových a společenských vazeb. Za jeho popularitou se skrývá jak jeho zaměření na studium pozitivních důsledků sociability, tak zkoumání sociálního kapitálu jako skrytého zdroje moci a vlivu jak individuí, tak společenských skupin [Portes 1998: 2]. Jedná se o vcelku nový sociologický termín, který byl v 80. letech rozpracován na poli francouzské sociologie Pierrem Bourdieu, na poli americké sociologie pak zejména Jamesem Colemanem, přičemž od 90. let se vůdčí postavou tohoto diskurzu stává americký sociolog Robert Putnam.

V rámci sociologického uvažování o sociálním kapitálu můžeme v zásadě rozlišit dva proudy. Rozlišovacím kritériem je odpověď na otázku, přináší-li sociální kapitál zisk jednotlivci nebo celé skupině či společnosti, tedy je-li sociální kapitál chápán jako soukromý statek (private good) či statek veřejný (public good) [Matějů 2002]. Jako zisk jednotlivce chápe sociální

¹¹ Hodnota indexu v roce 1997/99 pro Českou republiku byla 53, přičemž nejvyšší hodnoty z tehdejších zemí EU dosáhlo Švédsko (75), nejméně Řecko (47).

¹³ Důraz na tuto dimenzi položilo i mezinárodní sympozium akademické a decizní sféry From Social Exclusion to Social Cohesion: Towards Policy Agenda, uspořádané v roce 1995 Roskilde University ve spolupráci s MOST (Management of Social Transformation) UNESCO [srovnej Bessis 1995].

kapitál P. Bourdieu, který ho definuje jako „množinu aktuálních či potenciálních zdrojů, která vychází z vlastnictví trvalé sítě více či méně institucionalizovaných vztahů známostí“ [Bourdieu 1980: 2]. Oproti lidskému kapitálu nemůže být kapitál sociální vytvořen samotným jedincem, ale pouze skupinou, a v tomto smyslu je tedy vlastnictvím skupiny.

Podle J. Colemana [1990], který vychází z teorie racionální volby, představuje sociální kapitál jak aspekt sociální struktury, tak výbavu aktérů v této struktuře. Tento poznatek je důležitý pro zkoumání sociálního kapitálu, které se někdy zaměřuje pouze na stranu aktérů a nezdůrazňuje potřebu existence strukturálních podmínek pro utváření sociálního kapitálu. Americký sociolog Nan Lin [2001] ukazuje na nezbytnost uvažování strukturálního aspektu sociálního kapitálu zejména při zkoumání transformujících se společností.

Jestliže jak Bourdieho tak Colemanův koncept ovlivnil omezené okruhy teoretické sociologie, vydání Putnamovy knihy *Bowling Alone* [2000] znamenalo vstup konceptu sociálního kapitálu do veřejného diskurzu. Putnam vychází z politologických pozic, přičemž svou definici sociálního kapitálu formuloval již v rámci empirického výzkumu občanských struktur v Itálii v 70. a 80. letech: „Sociální kapitál odkazuje k vlastnostem sociální organizace, jako je důvěra, normy a sítě, které usnadňují koordinované jednání, a tak přispívají k výkonnosti společnosti“ [Putnam 1993: 167]. Putnam rozlišuje dva základní typy sociálního kapitálu, tzv. *přemostňující* „bridging“ (či inkluzivní) a *svazující* „bonding“ (či exkludující, vylučující). Svazující sociální kapitál představuje jakési sociologické „superlepidlo“, které udržuje homogenitu, upevňuje vylučující identitu, slouží k vytváření specifické reciprocity, vnitřní skupinové loajality a mobilizuje solidaritu. Přemostňující sociální kapitál přirovnává Putnam k legendárnímu víceúčelovému mazadlu WD 40, které spojuje lidi napříč sociálními rozdílnostmi, napomáhá difúzi informací a vytváří širší identity a reciprocity, přispívá tedy k celospolečenské kohezi [Putnam 2000: 22–23].

Přes velkou popularitu Putnamovy koncepce jak na veřejnosti, tak ze strany institucí decizní sféry je ve vědecké komunitě Putnamova koncepce kritizována a to zejména pro svou normativní zatíženost. Například A. Portes [1998] upozorňuje na nebezpečí přehnaného nadšení z pozitivních účinků přemostňujícího kapitálu pro solidaritu celé společnosti a ukazuje, že participativní sítě zahrnují také jen ty, kteří patří k určité společenské vrstvě. Uzavřené formy solidarity fungují naopak v chudších vrstvách, které jsou těmito vnitřními solidárními vazbami pouze úžeji svázané k sobě a vyřazeny ze širší společnosti. M. Castells zase oproti Putnamovi tvrdí, že kupříkladu „internet jakožto novou formu, která nutně ničí existující formy sociálního kapitálu, je možné vnímat jako jeden z mnoha faktorů, které narušují některé typy sociální solidarity (založené na pracovní lokalitě, sousedství, přímých příbuzenských vztazích) a naopak podporuje volnější vztahy a provizorní formy angažovanosti. To může napomoci k přesunutí základu lidských interakcí od askriptivního statusu (gender, věk, třída) k dosaženým charakteristikám – společný životní styl, zájmy“ [Field 2003: 106]. Putnamův koncept je také kritizován ze strany sociologů zabývajících se studiem sociálního kapitálu v postkomunistických zemích střední a východní Evropy. Výzkumy ukazují, že sociální kapitál v Bourdieovském smyslu zde stále vysvětluje utváření sociálních sítí lépe než koncepce Putnamova [Field 2003: 107]. Vzniká otázka, zda Putnamův koncept sociálního kapitálu může vskutku sloužit jako univerzální nástroj analýzy sociálních sítí v jakékoli společnosti, či zda je příliš vázán na specifický společenský kontext.

I přes výše uvedenou kritiku zůstává Putnamův koncept sociálního kapitálu jedním z nejrozpracovanějších jak v teorii, tak empirii. S vědomím výše uvedených omezení představujeme v další části způsoby měření sociálního kapitálu vycházející z této tradice (o výzkumech sociálního kapitálu v současné německé sociologii viz kapitola I. Bayera).

Robert Putnam [2000; 2001] používá ve svých analýzách 14 resp. 13 indikátorů¹⁴ (measures) sociálního kapitálu, které rozčleňuje do pěti skupin: komunitně organizovaný život, angažovanost ve věcech veřejných, komunitní dobrovolnictví, neformální sociabilita a sociální důvěra. Indikátory pro jednotlivé dimenze (viz Tabulka 4) sumarizuje pomocí faktorové analýzy do jedné latentní proměnné nazvané *Social Capital Index*. Tento index mu slouží k porovnání úrovně sociálního kapitálu mezi 50 státy USA.

Na Putnamovo a Colemanovo teoretické rozpracování pojmu sociálního kapitálu v kolektivním pojetí jako veřejného statku, jakož i na metodu jeho měření navazuje mnoho současných výzkumných projektů zkoumajících sociální kohezi. Způsob definování sociálního kapitálu v sobě odráží tři perspektivy. První představuje akademická disciplína autora (ekonomie, sociologie, politická věda), druhou je prostorová dimenze (teritorium, na které se koncept soc. kapitálu uplatňuje, např. postkomunistické země) a s ní spojená třetí oblast administrativní politicky orientované agendy (domény různých institucí např. World Bank). Pomocí tohoto rozčlenění lze identifikovat různé potenciální *diskursy sociálního kapitálu*, které odráží rozdílné perspektivy zmíněných disciplín. Například ekonomové v neoinstitucionálním paradigmatu na rozdíl od sociologů mohou nahlížet na sociální kapitál jako na zakořenění ekonomické aktivity v sociálních vztazích (Granovetterovo embeddedness), na faktor produkce či jako na individuální / kolektivní vlastnictví komodity [CONSCISE 2000].

Tabulka 4 - Měření sociálního kapitálu ve Spojených státech amerických.

Dimenze	Indikátory
Komunitně organizovaný život	- podíl lidí ve výboru lokálních organizací za poslední rok - podíl lidí v manažerské pozici v klubech za poslední rok - počet občanských a sociálních organizací na 1000 obyvatel - průměrný počet klubových setkání za poslední rok - průměrný počet členů klubů a organizací
Angažovanost ve věcech veřejných	- volební účast v prezidentských volbách - počet uskutečněných veřej. setkání týkajících se města či školy
Komunitní dobrovolnictví	- počet neziskových organizací na 1000 obyvatel - průměrný počet účastí na komunitních projektech v posl. roce - průměrný počet účastí na dobrovolnické práci v posledním roce
Neformální sociabilita	- souhlas s výrokem: „Trávím hodně času návštěvou přátel.“ - průměrný počet uspořádaných domácích párty v posledním roce
Sociální důvěra	- souhlas s výrokem: „Většině lidí lze věřit.“ - souhlas s výrokem: „Většina lidí je čestná.“

[Putnam 2000: 291]

¹⁴ Ve svém článku zmiňuje Putnam [2001] navíc ještě jako jeden z indikátorů sociálního kapitálu míru filantropie, kterou měří podílem dárcovství na národním příjmu.

Výzkumné projekty zkoumající sociální kohezi

Výzkum sociální koheze, především pak sociálního kapitálu je ve společenských vědách v poslední dekádě poměrně rozvinutou oblastí, kterou zde lze postihnout pouze částečně. V této podkapitole se snažíme přinést informace o některých výzkumných projektech věnujících se ať už přímo či nepřímo výzkumu sociální koheze. Rozčlenit je můžeme do dvou základních skupin podle toho, zda kohezi zkoumají prostřednictvím speciálně provedených výzkumů a nebo a to je mnohem častější případ, zda využívají v sekundární analýze již existující datové báze. Hranice mezi nimi není však ostrá, neboť většina původních výzkumných projektů využívá jak sekundární analýzu (sociologických dat i databází statistik pořizovaných státními složkami, např. policejní záznamy, údaje o zdravotním stavu a dal.), tak i vlastní sběr dat.

CONSCISE - Contribution of Social Capital in the Social Economy to Local Economic Development in Western Europe (Anglie, Velká Británie, Německo, Švédsko a Španělsko)

Studium fungování sociálního kapitálu v osmi lokalitách čtyř západoevropských zemí (UK, Německo, Španělsko a Švédsko) se zabýval v letech 2000–2003 projekt pěti výzkumných institucí¹⁵, podporovaný V. rámcovým programem Evropské komise, nazvaný CONSCISE¹⁶. Ten zkoumal, jak tzv. „sociální podnikání v sociální ekonomii“ (neziskový sektor) přispívá k produkci a reprodukci sociálního kapitálu a tím napomáhá lokálnímu ekonomickému rozvoji, sociální kohezi a začleňování (inkluzi). Zapojena byla rozmanitá metodologie sběru dat. Ve výzkumu obyvatel sledovaných lokalit (na téma, jak se lidé v místě cítí) bylo užito anketní dotazníkové šetření. Druhá - hlavní studie se zaměřila přímo na oblast sociálního podnikání. Jednalo se jak o dotazník pro organizace (způsob řízení, členství, poslání, historie, propojenost s ostatními organizacemi atd.), tak i o kontrolní seznam aktivit nazvaný „akcie sociálního kapitálu“, mající za cíl pomoci místním organizacím s monitorováním kapacity jejich sociálního kapitálu. Dále se při měření sociálního kapitálu uplatnily především kvalitativní techniky sběru dat jako nestrukturované a skupinové rozhovory. Prováděn byl i tzv. sociální audit neziskových organizací, při kterém výzkumníci využili společných workshopů, vytváření kontaktních map, deníkových záznamů aktivit, pravidelných setkání s pracovníky organizací a záznamů frekvence telefonních rozhovorů a emailů.

Projekt CONSCISE vychází z šesti indikátorů definujících sociální kapitál: důvěra, reciprocity / vzájemnost, sdílené normy chování, věrnost a sounáležitost, sociální sítě a informační kanály. Na základě zkušeností z terénu, lze podle výzkumníků redefinovat sociální kapitál do dvou hlavních kategorií: *vztahy* mezi lidmi a/nebo entitami a *postoje*, které zastávají lidé a/nebo entity. Zkonstruovaný souhrnný index lokálního sociálního kapitálu mnoho nenapověděl o tom, jak sociální kapitál podporuje místní rozvoj. Daleko přínosnější bylo zkoumání fungování sociálního kapitálu v lokálním kontextu. Sociální kapitál se vyskytoval jak v malých izolovaných rurálních oblastech, tak i ve velkých hustě osídlených a sociálně různorodých městských územích, kde byl více spjat s odlišnými zájmy rozličných skupin a organizací. Ukázalo se, že

¹⁵ Koordinátorem projektu byl The Institute of Social Science Research, Middlesex University (ISSR), Anglie; dále se zúčastnily: Community Business Scotland (CBS Network) Skotsko; Interdisziplinäre Forschung-Gruppe Lokale Ökonomie - The Technologie-Netzwerk (TECHNET), Německo; The Network for Co-operative and Social Enterprises in the County of Vasterbotten (NATVERKET), Švédsko; The Gabinet d'Estudis Socials (GES), Španělsko.

¹⁶ Internetovou prezentaci projektu naleznete na <<http://www.malcolmread.co.uk/conscise>>.

vzájemná vyrovnanost mezi „bonding“ (uvnitř skupiny) a „bridging“ (mezi skupinami) forem sociálního kapitálu a jeho „managementem“ je tím správným zdrojem pro rozvoj sociálního (neziskového) podnikání [Kay, Pearce, Evans 2004].

Výzkumné projekty (regionální) koheze při Univerzitě v Sussexu (Velká Británie)

Na Univerzitě Sussexu ve výzkumném geografickém centru je realizováno několik výzkumných projektů s mezinárodní účastí: *Evaluating the impact on cohesion of EU competitiveness and competition policies*¹⁷, *Inequality and Cohesion project*¹⁸. Cílem třetího projektu *ESRC project on Regional Economic Performance, Governance and Cohesion in an Enlarged Europe*¹⁹ je zkoumat trendy v regionálních nerovnostech a sociální kohezi v kontextu změn produkčních systémů, pracovních trhů a demografických režimů v zemích EU, především pak ve Velké Británii, ve středomořské oblasti a ve střední a východní Evropě. K tomu je budována vlastní databáze pro srovnávací analýzu ekonomické výkonnosti (nezaměstnanost, pracovní doba, indikátory produktivity atd.).

Projekty zkoumající „social indicators“ v Kanadě a Evropě

Studiu sociální koheze je značná pozornost věnována také v Kanadě, především na univerzitě v Montrealu, v přidruženém think-tanku **Canadian Policy Research Networks (CPRN) a neziskové organizaci** Canadian Council on Social Development²⁰. O rozsáhlém projektu *Social Cohesion in Canada: Possible Indicators* [Jackson et. al. 2000] jsme již referovali v předchozí části pojednávající o indikátorech. Existuje také *Social Cohesion Project*²¹, který zkoumá kohezi v kontextu globalizace [Jenson 2002]. V Německu je sociální koheze jedním z témat projektu Social Indicators realizovaného při Department of the Centre of Survey Research and Methodology (ZUMA)²² v Mannheimu, který vedle indikátorů sociální koheze pro Německo pracuje rovněž na *European System of Social Indicators (EUSI)*.

Výzkumný projekt Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti (ČR)

V současnosti je v ČR realizován rozsáhlý projekt *Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti* (CESES UK FSV / SoÚ AV ČR), který navazuje na předchozí výzkum, který byl zaměřen na mechanismy dosahování sociální soudržnosti s důrazem na výzkum sociální stratifikace a role sociálního státu v procesu modernizace [Machonin a kol. 2004]. V rámci současného projektu zatím proběhly dvě etapy výzkumu veřejného mínění,²³ které obsahovaly jednak poměrně nekonkrétně formulované dotazy na to, zda česká veřejnost považuje společenskou soudržnost za prospěšnou a má-li se o ní usilovat, aniž by byl pojem soudržnosti detailně operacionalizován. Dále byla věnována pozornost pohledu respondentů na otázku, co vytváří soudržnou společnost. Na základě faktorové analýzy této baterie otázek zdrojů soudržnosti jsme identifikovali tři hlavní *faktory zdrojů soudržnosti*: hodnoty vzájemnosti (rovnost), kolek-

¹⁷ <<http://www.geog.susx.ac.uk/research/economic/evaluating.html>>

¹⁸ <<http://www.geog.sussex.ac.uk/research/economic/inequality.html>>

¹⁹ <<http://www.geog.sussex.ac.uk/research/economic/regional.html>>

²⁰ <<http://www.ccsd.ca>>

²¹ <<http://www.fas.umontreal.ca/pol/cohesionsociale/index.htm>>

²² <http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators>

²³ Realizovány CVVM SoÚ AV ČR jako součást kontinuálního výzkumu „Naše společnost“ v říjnu 2004 a lednu 2005.

tivní identity (národ) a spontánní dosahování soudržnosti (otevřenost, demokracie)²⁴. Doposud se tedy výzkum soustředil na to, zda je pojem „sociální soudržnost“ v české populaci používán a zda mu lidé rozumí. Pro další etapu vidíme jako potřebné reformulovat výzkumnou otázku směrem k tomu, jak lidé soudržnost chápou, aby tak bylo možno ověřit a rozvinout zmíněnou *typologii zdrojů soudržnosti* v dimenzích a indikátorech sociální koheze používaných ve výzkumech a konceptech výše popsanych.

Zdroje a faktory posilující sociální kohezi

Přestože je tato stať věnována především různým přístupům ke konceptualizaci výzkumu sociální koheze, nelze se v ní vyhnout i tématu spojenému spíše se samotnou teorií sociální koheze či naopak praktickou politikou, tedy tomu: jaké zdroje či faktory posilují kohezi / soudržnost? Dosahovat koheze společnosti i jednotlivých skupin lze mnoha způsoby. Za zcela nejobecnější lze považovat spontánní solidaritu (v moderní společnosti tzv. organickou, založenou na dělbě práce) a na druhém pomyslném protipólu pak nátlak. Skupiny se vyznačují stabilitou v závislosti na síle své atraktivity a vazeb jejich příslušníků ke členství. Obvykle platí, že skupení jsou kohezivní tehdy, když „podmínky (na úrovni celé skupiny) produkují pozitivní postoje a jednání s ohledem na členství a když meziosobní interakce členů skupiny fungují tak, že nadále uchovávají tyto (pro)skupinové vlastnosti“ [Friedkin 2004: 410]. Kohezi zvyšuje vyšší frekvence vzájemných styků členů, což vede ke snižování vnitřní sociální distance (problém inkluze / exkluze). Dále pozitivně působí společné předchozí zkušenosti (historie), např. s demokratickým vedením, vzájemná obliba členů ve skupině a jejich statusové vědomí [Geist 1992: 170]. Skupinovou solidaritu dále podporují rituály, např. masové svátky a sdílené symboly.

Diskutovaná je také souvislost s hospodářskou výkonností. Zatímco pro jedny autory je cenou za ekonomickou efektivitu „mizící sociální koheze“ [Alaluf 1999], jiní naopak spojují soudržnost společnosti s její ekonomickou výkonností [Ritzen, Woolcock 2000; Berger-Schmitt 2002]. Obecně se spíše předpokládá pozitivní vliv koheze na ekonomickou prosperitu (viz kapitola M. Musila).

Novým tématem je také posílení sociální koheze mezi zeměmi EU. Zdokonalení životních podmínek v méně rozvinutých zemích odvisí mj. od míry solidarity ostatních členských států, což však předpokládá vzájemné porozumění, vztahy důvěry a smysl pro komunitu, které lze (podle teorie integrace) zvyšovat pomocí zesílené komunikace a integrace mezi zeměmi. K jednomu ze základních kamenů důvěry a porozumění tak patří znalost cizích jazyků a informovanost o ostatních zemích [Berger-Schmitt 2002: 734].

Klíčovým problémem při posuzování míry funkčnosti sociální koheze je zorný úhel, ze kterého ji ve své interpretaci posuzujeme. Silná koheze nižšího celku nemusí přispívat ke kohezi celku vyššího, často dokonce může působit opačnou silou a přispívat tak k procesu uzavírání se např. lokálních komunit. Jak upozorňují Kearns s Forrestem, můžeme být „národem vysoce soudržných měst s jasnou a silnou představou ohledně sdílených hodnot a norem. Tyto hodnoty a normy se však mohou vyznačovat značnou provincionální omezeností, navíc mezi městy může existovat vysoká míra nerovností, jak v životní úrovni tak v životních stylech“ [Kearns, Forrest 2000: 1013]. Důležité je tedy to, aby takovéto, bezpochyby žádoucí, kohezní lokality neztratily funkční sociální, ekonomické a politické spojení jak s místními samosprávami a městskými centry, tak s ostatními čtvrtěmi a jejich obyvateli.

²⁴ Podrobné výsledky z prvních dvou kol výzkumu v současnosti připravujeme k publikování v edici Sociologické studie SoÚ.

Závěr – východiska pro výzkum sociální koheze

Sociální koheze představuje komplexní multidimenzionální jev, který je v sociálních vědách detailně metodologicky rozpracován. V posledním desetiletí se dostává do popředí zájmu empirického bádání především na mezo-strukturní úrovni ve výzkumech kvality života v městských lokalitách v tzv. urban studies. Společným jmenovatelem všech analýz je snaha o dekompozici koheze do několika dimenzí následně převedených na dílčí měřitelné indikátory.

Každý nově koncipovaný výzkum musí počítat s tím, že přes zdánlivě jednoznačně a intuitivně chápaný význam pojmu koheze/soudržnost hrozí badatelům při jeho definování nejednoznačnost a konceptuální roztříštěnost. Pod tento pojem jsou totiž často zahrnovány zcela rozdílné jevy, na které je třeba nahlížet ze dvou perspektiv. Jedna odráží *materiální*, druhá pak *mentální* resp. *symbolický* aspekt koheze. Jak jsme v textu ukázali, soudobé výzkumy na makro úrovni (národní společnosti) i mezo úrovni (městských území a lokálních regionů) sledují dvě základní složky sociální koheze. První identifikuje široce pojaté parametry kvality života (nejen ekonomické), druhá v současnosti nejvíce zkoumaná komponenta koheze představuje sociální kapitál v kolektivním pojetí R. Putnama. Z popsáných empirických přístupů k sociální kohezi se nám pro připravované reprezentativní sociologické šetření soudržnosti a sociální struktury²⁵ jeví inspirativní dva tématické okruhy. Jde o široce pojatou tematiku nerovností²⁶ (zejména sociální distance a exkluze – hlavně v souvislosti s postavením na pracovním trhu) a koncept sociálního kapitálu. Doporučujeme zaměřit se především na jeho následující indikátory: participace [Putnam 2000], důvěra v druhé [Putnam 2000; Berger-Schmitt 2002], legitimita [Jenson 1998] a sociální síť [Kay, Pearce, Evans 2004].

Většina definic a výzkumných konceptů vychází z jediné teoretické větve studia koheze, již je konsensuální paradigma. Nezapomínejme však ani na kontraparadigma konfliktu, podle kterého se koheze utváří ekonomickým nátlakem, politickým, právním donucením a byrokratickými postupy. Domníváme se, že komplexní přístup k výzkumu sociální koheze na makrospolečenské úrovni by měl zohledňovat i tento pohled. Sociální koheze/soudržnost totiž nemusí být chápána jen jako idylický konsensus, ale i jako (mocensky) vynucený řád ať už shora (státem), nebo zdola nejčastěji rigidně konzervativními hodnotami a normami. V této souvislosti považujeme za podnětnou interakcionistickou teorii konfliktu amerického sociologa R. Collinse [Collins 1981; Kemper, Collins 1990]. Ten tvrdí, že všechny makrospolečenské jevy je třeba nejprve přeložit do konkrétních mikrosituací, neboť teprve tehdy je lze empiricky studovat. K tomuto účelu doporučuje zkoumat *konverzační řetězce* v běžných interakcích. Studium sociální koheze tak s novou silou odráží klíčový problém sociálních věd, tedy propojení mikro s makro úrovní, které se v realitě každodenního života navzájem neoddělitelně prolínají.

²⁵ Výzkumný projekt „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“ předpokládá v druhé etapě (říjen 2005) realizaci velkého sociologického šetření „Sociální a kulturní soudržnost, mobilita a předávání hodnotových orientací a postojů“.

²⁶ Ideální je souhrnný vícedimenzionální přístup studující z hlediska moci a životních šancí hierarchické „sociální členění/kategorie“ (social divisions). Zastřešuje užší sociologické pojmy jako sociální nerovnosti či stratifikace. Nejpodstatnější kategorie v moderních společnostech představují vedle tzv. „velké trojky“ (sociální třída, gender a etnicita) ještě věk/stáří, zdraví a invalidita. Neopominutelné jsou ale taktéž jejich kombinace [Payne et. al. 2000].

Literatura:

- Abercrombie, N., Hill S., Turner, B. S. (1994). *The Penguin Dictionary of Sociology*. London: Penguin Group.
- Alaluf, M. (1999). *Demographic trends and the role of social protection: the idea of social cohesion*. Final report for the seminar, Université libre de Bruxelles, 16 and 17 September 1999. Available at URL: <<http://www.ulb.ac.be/project/tef/cohsocen.html>>
- Beauvais, C., Jenson J. (2002). *Social Cohesion: Updating the State of the Research*. CPRN Discussion Paper No. 22. Ottawa: Canadian Policy Research Network, Inc.
- Beck, W., van der Maesen, L. J. G, Thomése, F., Walker, A. (eds.). (2001). *Social Quality. A Vision for the Europe*. Hague, London, Boston: Kluwer Law International.
- Berger-Schmitt, R. (2002). „Social Cohesion between the Member States of the European Union: Past Developments and Prospects for an Enlarged Union“. *Czech Sociological Review*, Vol. 38, No. 6, pp. 721–748.
- Bernard, P. (1999). *Social Cohesion. A Critique*, CPRN Discussion Paper No. F 09, Ottawa, Canadian Policy Research Network, Inc. Available at URL: <<http://www2.arts.ubc.ca/cresp/scc.pdf>>
- Bessis, S. (1995). *From Social Exclusion to Social Cohesion: Towards Policy Agenda - The Roskilde Symposium*. Policy Paper No. 2, October/December 1995. UNESCO MOST - Management of Social Transformation. Available at URL: <<http://www.unesco.org/most/besseng.htm>>
- Bourdieu, P. (1980). „Le capital social: notes provisoires“. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, Vol. 31, pp. 2–3.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundation of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University.
- Collins, R. (1974). *Conflict Sociology*. New York: Academic Press.
- Collins, R. (1981). „On the Microfoundations of Macrosociology“. *American Journal of Sociology*, Vol. 86, No. 5, pp. 984–1014.
- Collins, R. (1986). „Book Review: Social Cohesion: Essays toward a Sociophysiological Perspective by Patricia R. Barchas; Sally P. Mendoza (1984)“. *Contemporary Sociology*, Vol. 15, No. 1, pp. 155–156.
- CONSCISE (2000). *The Contribution of Social Capital in the Social Economy to Local Economic Development in Western Europe*. European Framework V. Workshop 2, Berlin 14–16 July 2000. Available at URL: <<http://www.malcolmread.co.uk/conscise/supp3.htm>>
- European Commission (1996). „What do we mean by cohesion?“, pp. 13–15, in *First European Cohesion Report*. Available at URL: <http://europa.eu.int/comm/regional_policy/sources/docoffic/official/repor_en.htm>
- European Commission (2004). *A New Partnership for Cohesion. Convergence Competitiveness Cooperation. Third Report on Economic and Social Cohesion*. Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities. (preliminary version).
- Fararo, T. J. (2001). Theoretical Sociology in the 20th Century. *Journal of Social Structure*, Vol. 2. No. 2. Available at URL: <<http://www.cmu.edu/joss/content/articles/volume2/Fararo.html>>
- Field, J. (2003). *Social Capital*. London/ New York: Routledge.
- Friedkin, N., E. (2004). „Social Cohesion“. *Annual Review of Sociology*, Vol. 30, pp. 409–425.
- Forrest, R., Kearns, A. (2001). „Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood“. *Urban Studies*, Vol. 38, Issue 12, pp. 2125–2143.

- Geist, B. (1992). *Sociologický slovník*. Praha: Victoria Publishing.
- Hirschfield, A., Bowers, K. J. (1997). „The Effect of Social Cohesion on Levels of Recorded Crime in Disadvantaged Areas“. *Urban Studies*, Vol. 34, pp. 1275–1295.
- Jackson, A., Fawcett, G., Milan, A., Roberts, P., Schetagne, S., Scott, K., Tsoukalas, S. (2000). *Social Cohesion in Canada: Possible Indicators*. Ottawa: Canadian Council on Social Development. Available at URL: <<http://www.ccsd.ca/pubs/2001/si/sra-543.pdf>>
- Jenson, J. (1998). *Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research*. CPRN Study No. F-03, Ottawa: Canadian Policy Research Network, Inc. Available at URL: <<http://www.cprn.org>>
- Jenson, J. (2002). *Globalization, Social Cohesion and Citizenship: The Challenges*. (prezentace), 8 April 2002, Project on Globalization and Governance. Available at URL: <<http://www.cprn.com>>
- Jenson, J. (2002). „Identifying the Links: Social Cohesion and Culture“. *Canadian Journal of Communication*, Vol. 27, pp. 141–151. Available at URL: <<http://www.cjc-online.ca>>
- Kay, A., Pearce, J., Evans M. (2004). *Summary. The Contribution of Social Capital in the Social Economy to Local Economic Development in Western Europe*. Middlesex: Institute of Social Science Research (ISSR), School of Social Science, Middlesex University. Available at URL: <<http://www.conscise.mdx.ac.uk>>
- Kearns, A., Forrest, R. (2000). „Social cohesion and multilevel urban governance“. *Urban Studies*. Vol. 37, Iss. 5/6, pp. 995–1017.
- Kemper, T. D., Collins, R. (1990). „Dimensions of Microinteraction“. *American Journal of Sociology*, Vol. 96, No. 1., pp. 32–68.
- Machonin, P. a kol. (2004). *Mechanismy sociální soudržnosti, stratifikace a role sociálního státu I a II*. Výzkumný projekt VaV - ZVZ MS6-2 zadáný MPSV. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí.
- MPSV (2003). *Koncepce činnosti Ministerstva práce a sociálních věcí na období 2004–2006: Sociální dialog, Rodinná a populační politika*. Praha: MPSV. Available at URL: http://www.mpsv.cz/files/clanky/5133/koncepce_2.pdf
- Lin, N. (2001). *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lockwood, D. (1956). „Some Remarks on 'The Social System'“. *British Journal of Sociology*, Vol. 7, No. 2, pp. 134–146.
- Lockwood, D. (2000). *Solidarity and Schism: the Problem of Disorder in Durkheimian and Marxist Sociology*. Oxford: Clarendon Press.
- Mann, M. (1970). „The Social Cohesion of Liberal Democracy“. *American Sociological Review*, Vol. 35, No. 3, pp. 423–439.
- Marshall Gordon (ed.). (1998). *A Dictionary of Sociology*. Oxford University Press, Oxford Reference Online. Oxford University Press. Academy of Sciences. Available at URL: <<http://www.oxfordreference.com>>
- Matějů, P. (2002). Social capital. Problems of its conceptualization and measurement in transforming societies. *Conference paper 6. Social Capital: the Challenge of International Measurement*. An international conference convened by the Organisation for Economic Co-operation and Development and the United Kingdom Office for National Statistics London, UK. 25–27 September 2002.
- Mistral, B. A. (1996). *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Moreno, J. L., Jennings H. H. (1937). „Statistics of Social Configurations“. *Sociometry*, Vol. 1, No. 3/4, pp. 342–374.

- Moreno, J. L. (1950). „Note on Cohesion in Social Groups“. *Sociometry*, Vol. 13, No. 2. pp. 176.
- Payne, G. (ed.). (2000). *Social Divisions*. Hampshire / New York: PALGRAVE.
- Payne, G. (2000). „Social Divisions and Social Cohesion“, pp. 242–253, in Payne, G. (ed.). *Social Divisions*. Hampshire / New York: PALGRAVE.
- Petrusek, M. (1969). *Sociometrie. teorie, metoda, techniky*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Portes, A. (1998). „Social capital: Its origins and applications in modern sociology“. *Annual Review of Sociology* vol. 24, pp. 1–24.
- Potůček, M. a kol. (2002). „Sociální soudržnost“, pp. 97–111, in *Průvodce krajinou priorit pro českou republiku*. Praha: CESES UK FSV.
- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: civic tradition in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. D. (2001). „Social Capital Measurement and Consequences“. *ISUMA – Canadian Journal of Policy Research*, Vol. 2, No. 1, pp. 41–51. Available at URL: <http://www.isuma.net/v02n01/index_e.shtml>
- Ritzen, J., Woolcock, M. (2000). *Social cohesion, public policy, and economic growth: Implications for countries in transition*. Address prepared for the Annual Bank Conference on Development Economics (Europe). Paris, June 26–28, 2000. Available at URL: <http://www.worldbank.org/research/abcde/eu_2000/pdf/ritzen.pdf>
- Sedláček J. (1979). *Východiska Durkheimovy sociologie. Analýza a kritika*. Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica 1979 Monographia LXXXI, Praha: Univerzita Karlova. *The Question Bank; Social Surveys and Research Questionnaires Online*. Available at URL: <<http://qb.soc.surrey.ac.uk>>

Sociální soudržnost z pohledu německé sociologie

Ivo Bayer

3

Obtíží této studie je, že neexistuje žádné specificky německé pojetí sociální soudržnosti, které by německou sociologii vymezovalo oproti sociologiím jiných zemí. Německá diskuse této problematiky je zakotvena v mezinárodním, převážně na americkou sociologii navazujícím kontextu, a nevytváří žádnou specifickou školu nebo zvláštní směr bádání. Proto konstruuje jakýkoliv pokus vypreparovat specificky německé postoje, vždy neúplný obraz německého přístupu.

V posledních letech 20. století narostla v Německu literatura zabývající se sociální soudržností do téměř nepřehledných rozměrů. Pouze zřídka najdeme koncepty pod označením „sozialer Zusammenhalt“, ale v širokém spektru otázek týkajících se problematiky sociálního kapitálu, *Gemeinsinn*¹, dobrovolnosti, spolkového života atd. Kistler je přesvědčen, že čím více se o sociální soudržnosti píše, tím méně je její fenomén uchopitelný, tím hůře lze dosáhnout konsensu o tom, co vlastně drží společnost pohromadě, nemluvě už o diagnóze současného stavu a možných terapiích (Kistler/Noll/Priller 1999).

Dobré přehledy existují například k problému sociálního kapitálu (Haug 1997) nebo přehledy empirických výzkumů k problematice čestných (dobrovolných) funkcí (Behr/Liebich/Rauschenbach 1998), ale žádný skutečný přehled k celkové problematice sociální soudržnosti.

Existuje mnoho studií, které o sociální soudržnosti sice nepřímou pojednávají, ale vždy v souvislosti s jinými otázkami a v závislosti na jiných tématech. Jediná kniha, která se zdánlivě zabývá výhradně sociální soudržností, je soubor článků, které byly napsány pro Workshop spolkového ministerstva pro vzdělání a výzkum 4. prosince 1997 v Bonnu (Kistler/Noll/Priller 1999). Nedá se však říci, že se jedná o přehledovou práci, v níž by pojem sociální soudržnosti byl vysvětlen. Pouze z přehledu témat, jimž se autoři věnují, lze jaksitaxativně vymezit, co považují za důležitá témata: *Gemeinsinn*, dobrovolnou angažovanost, sociální kapitál, čestné funkce, dobrovolné organizace apod. Kromě toho existuje pod názvem *Soziale Integration* zvláštní číslo *Kölner Zeitschrift fuer Soziologie und Sozialpsychologie* z roku 1999, které se problematiky sociální soudržnosti dotýká.

¹ Slovo *Gemeinsinn* se mně obtížně překládá: znamená něco jako smysl pro obecné, popř. smysl pro společenské, kvůli neobratnosti těchto opisů raději ponechávám původní německý výraz.

1. Pojetí sociální soudržnosti

Protože problém sociální soudržnosti prakticky není nikde pojednáván jako centrální téma, pokusím se v této kapitole vymezit ty přístupy, které v německé diskusi hrají významnou roli a přitom mají s problematikou sociální soudržnosti přímou souvislost. Protože se navzájem prolínají, není jednoduché je striktně oddělit. Pro zařazení k tomu či onomu přístupu je rozhodující, které téma v tom či onom dominuje. Často používá jeden autor více přístupů najednou, zvláště pak v empiricky orientovaných pracích, kde se hledá adekvátní vysvětlení a nelpí se na monokauzálním přístupu (jako příklad Gabriel et al. 2002, Kistler/Noll/Priller 1999).

1.1 Sociální kapitál

Z pohledu mnoha autorů je jedině koncepce sociálního kapitálu (např. Kistler/Noll/Priller 1999) dostatečně nosnou koncepcí pro uchopení problému sociální soudržnosti. „Sociální kapitál popisuje – všeobecně formulováno – schopnost společnosti, vytvářet sociální soudržnost občanů a institucí“ (Mutz 2001, 17). Pojetí sociálního kapitálu v kontextu sociální soudržnosti má jen málo společného s Bourdieuvými individualisticky pojatými formami kapitálu, pokud mohu posoudit, tak stejný je pouze název (srv. Bourdieu 1983). Německé pojetí vychází z prací amerického sociologa Putnama, v Německu velmi populárního díky jeho výzkumu sociální koheze, zvláště dvou prací, které se přímo sociálního kapitálu týkají: *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton 1993 a *Bowling Alone: America's declining social capital*, in: *Journal of Democracy*, 1995, Vol. 6, s. 65 – 78, později rozšířeno do studie: *Bowling alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000.² Putnam definuje sociální kapitál jako „... features of social organization, such a trust, norms, and networks, that can improve the efficiency of society by facitating coordinated action“ (Putnam 1993, 167).

Pro německé sociology zabývající se sociální soudržností je důležitá představa, že existují určité neformální nebo málo formalizované formy asociace a kooperace, které mají schopnost naučit členy společnosti takovým vzorcům chování, které jsou užitečné pro komunikaci, kooperaci a schopnost úsudku ve společnosti jako celku. Čím rozšířenější tyto dispozice jsou, tím snadněji probíhají jak transakce na trhu, tak i komunikace mezi politikou a správou na jedné straně a občany na straně druhé. Offe uvádí, že takto pojatý sociální kapitál je sociálně morálním zdrojem, vzrůstajícím z kulturní tradice, každodenních rutin a zvyklostí, který je k dispozici jak lokálním komunitám, tak i celým společnostem (Offe 1999a, 114). Vyjádřeno slovníkem institucionální ekonomie: šetří sociální kapitál transakční náklady. V německé literatuře existuje jednotné mínění v tom, že společnosti fungují tím lépe, čím více mají sociálního kapitálu (Gabriel et al. 2002).

Teorie sociálního kapitálu je v německé diskusi od problému sociální soudržnosti neoddělitelná. Pokud mohu soudit, neexistuje žádná práce týkající se solidarity nebo soudržnosti, která by se alespoň nedotkla problému sociálního kapitálu. Literatura je díky rozsahu poněkud nepřehledná (např. Immerfall 1996, Meier 1996, Graf 1999, Gabriel et al. 2002, přehled jednotlivých přístupů v Haug 1997). Všeobecně je sociální kapitál chápán jako základ sociální soudržnosti: stabilizuje generalizovanou důvěru, vytváří v občanech smysl pro záležitosti občanské spo-

² Je zvláštní, že Putnamovy teorie mají v Německu tak velký vliv bez toho, aby kdy do němčiny byly přeloženy, nebo, což je též pozoruhodné, že jejich vliv nevedl k překladu. Jeho knihy jsou recenzovány nejen v odborných časopisech, ale i v seriózních novinách, viz *Die Zeit* 43/2000. V němčině vyšly některé sborníky, na nichž se Putnam podílel (Putnam 1999, 2001). Knihu *Bowling Alone* prosím nepleť s Moorovým filmem *Bowling for Columbine*.

lečnosti a podporuje schopnost integrace. Jedním z důvodů, proč je pojetí sociálního kapitálu v Německu tak důležité, je představa, že lze pomocí tohoto modelu nejlépe konceptualizovat problémy (a zvláštnosti) post-komunistických společností všeobecně a zvláště pak NDR (např. Gruneberg 1989, Merkel 1994).

Právě podle tohoto modelu roste generalizovaná důvěra (zde návaznost na problematiku důvěry, viz. Fukuyama 1995, v Německu Luhmann 1989, Gabriel 1999) a je důležitým pojítkem pro fungování sociálních sítí a vztahů a pro angažovanost v „civic associations“. Ve své působnosti ukazuje sociální kapitál podobné výsledky jako Smithova neviditelná ruka trhu. Přestože ne každá angažovanost je vedena individuální snahou po vytváření Gemeinwohl, přestože zasahování do věcí obecných je často motivováno pokusy získat individuální výhody, vytváří se jako vedlejší produkt důvěra, roste vliv občanské společnosti. To jsou příspěvky k vytváření sociálního kapitálu jako základu sociální soudržnosti.

V každé společnosti existuje „frakce“ občanů, které lze označit za teoreticky ideální „sociální kapitalisty“.

1.1.1 Prvky sociálního kapitálu

Jako součásti sociálního kapitálu jsou nejčastěji v návaznosti na Putnama analyzovány „trusts, norms and networks“ (Putnam 1993, 67, srv. Gabriel et al. 2002, 38ff.). Protože tyto prvky jsou významné i pro všechna následující pojetí sociálního kapitálu, zmíním se o nich podrobněji.

1.1.1.1 Dobrovolné aktivity

Pod Putnamovým pojmem „networks“ jsou zvláště v empiricky orientovaných studiích (ale nejen v nich) analyzovány dobrovolné aktivity, spolková činnost a v nejširším smyslu také mezilidské vztahy. Organizovaná spolková aktivita tvoří vlastně jádro každé definice sociálního kapitálu, ale i každého pojetí sociální soudržnosti. Vychází se z přesvědčení, že spolky nabízejí prostředí potřebné k tomu, aby vznikaly trvalé stabilní mezilidské kontakty. Ke zkoumání spolkového života existuje mnoho prací, nejúplnější přehled jednotlivých koncepcí poskytuje Zimmer (Zimmer 1996), internacionální srovnání Gabriel (Gabriel et al. 2002). Sociální participace je definována jako všechny činnosti, které občané dobrovolně vykonávají v rámci spolků. Relevantní není přítomnost druhu činnosti, nýbrž její trvalý charakter.

V literatuře existuje celkem shoda o důležitosti občanských sdružení. V neposlední řadě se zdá, že přispívají k řešení tzv. dilematu participace, podle něhož se racionálně chovající individuuum nebude podílet na rozhodovacích procesech ve společnosti, protože jeho osobní náklady jsou nenulové a vždy vyšší, než možný vliv jeho aktivity na konečnou podobu rozhodnutí.³ Řečeno ekonomickým jazykem: občanská sdružení jednak snižují transakční náklady a jednak zvyšují individuální užitek.

V literatuře se diskutuje vztah tohoto – jako sekundárního označovaného – členství vůči členství v primárních skupinách, jako jsou rodina, pracovní místo, sousedství. Shoda je v tom, že obě členství jsou výraznými instancemi sociální integrace. Problémem je, zda je jejich vztah komplementární, konkurenční nebo neutrální (Albers 1994). Komunitaristé (v Německu se často cituje Etzioni) si představují, že primární integrace vytváří podmínky pro sekundární, je to

³ Toto dilema je známé z nové politické ekonomie ve dvou podobách: jako Downsovo dilema voliče a Olsonovo dilema vytváření veřejných statků.

jakési vytváření občanské společnosti stupňovitě zdola až na vrchol. Zdá se, že komunitaristé spolkový život přímo vzývají, z jejich hlediska je sociální participace schopná zadržovat proces dezintegrace v moderní společnosti. Spolek je ochranným štítem proti příliš komplexnímu světu, v němž tradiční formy společenství ztrácejí svou sílu. Scheuch zde vidí obranu proti vzniku masové společnosti (Scheuch 1993), Klages protijed proti negativním prvkům moderní, vlastně postmoderní společnosti, jako jsou ego-společnost, společnost ostrých loktů a společnost masových medií (Klages 1998).

Německá sociologie však převážně vychází z jiné tradice: Už u německého klasika Simmela lze najít tvrzení, že loajalita v malém okruhu je výrazem neindividualizované nediferencované tradiční společnosti. Spolu s individualizací ztrácí „malé okruhy“ význam a jsou nahrazovány loajalitou ke stále větším jednotkám (Simmel [1888] 1986). V této tradici jsou primární a sekundární členství v konkurenčním vztahu, abstraktní integrace je možná pouze na úkor rozpadu „nižších“ konkrétních jednotek integrace (Gabriel et al. 2002).

Členství a aktivita v organizacích jsou interpretovány v kontextu všeobecné integrovanosti, což znamená, že míra sociální participace je výsledkem míry integrace do ostatních kontextů, hlavně do zaměstnání a rodiny, ale i např. do náboženské komunity⁴. Hlavním kontextem je zde zaměstnání, a to jak problém, zda subjekt má či nemá práci, tak i zaměstnanecká pozice (Zimmer 1996, Heinemann/Schubert 1994, Forsa 1988). Kde chybí integrace v zaměstnání, tam je překerní i integrace sociální. Toto empirické zjištění do velké míry relativizuje důraz komunitaristů na klíčovou roli společenské participace. Význam spolků nelze přeceňovat ještě z jednoho důvodu. Roßteutscher je přesvědčen, že vzhledem k tomu, jak malou roli hraje spolkový život, jak časově tak i významem v životě jedince, není jasné, proč by měl hrát velkou roli na makroúrovni (Roßteutscher 2000).

1.1.1.2 Důvěra

Pod Putnamovým pojmem „trusts“ se všeobecně chápe sociální důvěra. Zde není diskuse příliš německá, přestože právě německá sociologie hodně ke koncepcím důvěry podstatně přispěla. Na tomto místě lze vedle Niklase Luhmanna (Luhmann 1989) připomenout i v Česku známého Clause Offeho. Offe vychází z toho, že vztah důvěry je až tehdy relevantní, když zklamou (nebo jsou vyřazeny) jiná komunikační média, jako jsou peníze, znalost nebo moc. Důvěra se vyznačuje nezávislostí na specifickém jednání nebo specifických vlastnostech partnera a je založena na připsání určitých všeobecných vlastností libovolnému alter egu. Podle Offeho existuje kulturně zakotvená reciprocita sociálních vztahů, v nichž se ego do určité míry vzdává kontroly nad svou vlastní situací. Sociální důvěra existuje tehdy, jestliže jednající partneři akceptují morální standardy jednání, jestliže existují společné společensky a kulturně definované hodnoty a přesvědčení o standardech mezilidských vztahů a o mezích, toho, co je v jednání přípustné (Offe 1999a, všeobecně k různým koncepcím důvěry srv. také Preisendörfer 1995).

Empiricky však není důvěra ve společnosti rozšířená ani stejnoměrně, ani všeobecně. Producentem sociální důvěry jsou klasické indikátory sociálního statusu: vzdělání, příjem, pohlaví. Sociální důvěra je podle Offeho v této perspektivě majetkem, resp. prostředkem úspěšných (Offe 1999a). To ale v konečném důsledku znamená, že empirická evidence tlačí sociální kapitál od pojetí Putnamova zpět k pojetí Bourdieho nebo Colemanova, tedy pojetí sociálního kapitálu jako individuálního zdroje. To platí minimálně pro důvěru jako jeho významnou součást.

⁴ V empirických studiích se jednoznačně prokazuje velký význam vazby na církev, nezávisle na tom, o které vyznání se jedná, i na tom, zda se dotyčná osoba aktivně zúčastní náboženského života (Gabriel et al. 2002).

Jiná je míra společenské důvěry ve srovnání různých společností. Zde je evidentní, že nezávisle na rozvrstvení důvěry uvnitř jedné společnosti existuje pro každou společnost specifická relativně neměnná a od jiných společností odlišná všeobecná míra důvěry (Gabriel et al. 2002).⁵

1.1.1.3 Normy

Pod Putnamovým pojmem „norms“ se všeobecně chápou společenské normy a hodnoty jako základ sociálního kapitálu. Není třeba se na tomto místě o problematice sociálních norem, jedné z centrálních kategorií sociologie, nijak široce rozepisovat. Koneckonců se zdá, že německá diskuse není v tomto ohledu příliš originální a orientuje se výrazně na koncepcie americké sociologie, zvláště pak strukturálního funkcionalismu. Pokusím se jen ukázat, jak je koncepčně v německé sociologii vztahována problematika norem k otázce sociálního kapitálu. Gabriel je přesvědčen, že i když se na jedné straně všeobecně uznává, že normy jsou komponentou nebo výsledkem sociálního kapitálu, na druhé straně existuje příliš málo prací a ještě méně empirických studií, které se normami v této souvislosti explicitně zabývají (Gabriel et al. 2002).

V diskusi jde především o to, které individuální hodnoty podporují vytváření sociálního kapitálu, a jsou tím důležité pro sociální soudržnost. Stručně řečeno, jde o pro-sociální hodnotovou orientaci. V literatuře jsou uváděny hodnoty a normy, jako je mezilidská solidarita, solidarita se společenstvím, orientace na občanskou společnost, zkrátka hodnoty, které definují subjekt jako sociální a nikoliv pouze vlastní užitek maximalizující bytost (Gabriel 2002).⁶ Všeobecně jsou koncepce sociálních norem značně vágní, jediné, na čem se autoři shodují, je definování norem jako bariéry vůči chování černého pasažéra (free rider). O tom, jak pro-sociální normy vznikají, neexistuje shoda. Pro komunitaristy (např. MacIntyre) jsou výsledkem komponent občanské společnosti, pro individualisticky nebo subjektivisticky orientované sociology (např. Fukuyama) vznikají v recipročních procesech.

Na rozdíl od vágních formulací, které normy a jakým způsobem podporují sociální soudržnost, existují dosti precizní představy o „úpadku hodnot“: Nedostatek *Gemeinsinn* a rostoucí neúcta k zákonům vytváří v moderní společnosti občany s mentalitou „úplného zabezpečení“, občany nezajímající se ani o veřejný prospěch, ani o ostatní lidi, neinteresané a odpovědnosti se vyhýbající egoisty, kteří podvádějí, uplácejí atd. (Klages 2001).

Velmi často se v literatuře diskutuje otázka proměny hodnotových orientací. Lze vymezit dvě varianty: optimistickou a pesimistickou. Oba tábory poukazují na stejné příčiny, kterými jsou s procesy individualizace a modernizace spojené projevy: dlouho trávající ekonomický růst, vytvoření welfare state a expanze vzdělanostní společnosti.

Optimistická varianta vychází ze známé teorie Romana Ingelharta, který v 70. letech ve vyspělých společnostech postuloval hromadný přechod od materialistických k postmaterialistickým hodnotám. V souvislosti s pro-sociálními hodnotovými orientacemi je významný vyslovený názor, že postmaterialistická orientace jde ruku v ruce s vyšší mírou angažovanosti a s vysloveně pro-sociálními hodnotami, jako je tolerance, respekt vůči druhým a solidarita (srv. Hepp 2001, Klages 2001).

⁵ V empirických studiích se důvěra zkoumá jako protiklad symptomů anomie (Delhey 2002) nebo jako protiklad pocitů strachu (Martignoli 2004).

⁶ V pracích, které jsem přečetl, jsou i v této oblasti odkazy výhradně na americké koncepce. Není to proto, že by se v Německu nikdo otázkou norem nezabýval, ale spíše proto, že americká diskuse časově předcházela německé a je také bohatší na nuance v přístupech. Protože se v Německu nebuduje žádná žádná koncepce výhradně chápaná jako německá, je tento postup myslím pochopitelný.

Pesimistická varianta sledává v proměně hodnot erozi „Gemeinsinn“, nástup egocentrických a hédonistických hodnot, morální chaos a ztrátu vazby individua na společenství. Pesimistickým pohledem na změnu hodnot se vyznačují právě komunitaristé jako MacIntyre nebo Etzioni (i zde srv. Hepp 2001, Klages 2001). V německé veřejné diskusi převažuje jednoznačně kulturně pesimistické stanovisko (Hepp 2001, Noelle-Neumann 1985). Obdobně v podstatě pesimisticky argumentuje Ulrich Beck. Porušení tradičních sociálních norem a sociálních vztahů vede k rozvolnění sociálních rolí, kde život už není normován předepsanými normami, hodnotami a hierarchiemi. V takové společnosti se socializace stává překerní, zprostředkování norem nelze předvídat a paradoxně se porušování norem všeobecnými normami (Beck 2001).

Srovnávací mezinárodní studie se zdají dávat za pravdu spíše pesimistické variantě a nepotvrzuje úplně Ingelhartovu teorii. V empirických výzkumech se ukazuje, že s růstem statusu roste i tendence neuznávat sociální normy (Gabriel et al. 2002).⁷

1.2 Gemeinschaft a Gesellschaft

Druhá koncepce souvisí s rozlišováním Gemeinschaft a Gesellschaft, které jde zpět až k Toennisovu stejnojmennému dílu. Pro německé sociology neznámá toto rozlišení automaticky protiklad mezi soudržnou Gemeinschaft a atomickou (až anomickou) Gesellschaft, ale v duchu Durkheimova rozlišení mechanické a organické solidarity dva různé způsoby vytváření sociální koheze. Podstatný příspěvek v tomto ohledu vytvořil Niklas Luhmann (o něm referuje Musil v tomto sborníku). Ve stejném smyslu lze interpretovat Beckův termín „post-tradiční společenství“ (Beck 1986, 1997, srv. Keupp 1987).

V konkrétní podobě lze rozlišit normy a rutiny, které vycházejí z pevných tradičních forem komunikace ve společenství, jako rodinné, lokální, náboženské aj. kontakty (lze je označit jako komunitární), od takových norem, které vyrůstají na půdě širší společnosti. Tyto druhé nebo také „nové“ normy vznikají v difúzním prostoru spontánně rozvíjených forem spolupráce, které jsou schopné překonat statusové, zájmové i jiné bariéry. Již zmiňovaný Claus Offe mluví o civilizačně společenských formách soudržnosti, které vytvářejí sociální vazby i přes vžitá tradice a normy a nikoliv v nich (Offe 1999b). Je logické předpokládat, že v současných společnostech nemají tradiční formy soudržnosti mnoho šancí na přežití a jsou nahrazovány takovými formami, které jsou komunikaci v moderních společnostech adekvátnější. Charakterizuje je relativní nezávislost na konkrétním statusu a primordiálním zakotvení, nízká míra exkluzivity, „nedostatek“ speciálních předpokladů pro spolupráci (Offe 1999b).

Pro konkrétní zkoumání platí v podstatě stejné komponenty popsané v kapitolách 1.1.1.1 až 1.1.1.3. Rozdíly lze rozpoznat jedině v hierarchii. Pro teorie sociální soudržnosti vycházející z rozlišování Gesellschaft a Gemeinschaft figurují normativní orientace na prvním místě, zatímco problém důvěry evidentně stojí na okraji zájmu.

1.3 Tocquevillova teorie demokracie

Třetí koncepce vychází z Tocquevillovy Demokracie v Americe. Základem, Tocquevillem asi v tomto významu nezamýšleným, je jeho metafora „Habits of the heart“, které tvoří zvláštní

⁷ Zmiňují-li se o empirických studiích, je třeba se zmínit ještě o jednom fenoménu – o televizi. Putnam ve své studii vyslovil tezi, že zvýšení televizního konzumu vede ke ztrátě sociálního kapitálu (Putnam 2000). Mezinárodní srovnávací empirické studie tuto tezi příliš nepotvrzují (Gabriel et al. 2002). Jedině v míře sociální důvěry existuje negativní souvislost s množstvím televizního konzumu. Zřejmě má negativní obraz, který televize zprostředkuje o okolním světě, negativní vliv na postoje recipienta.

„lep společnosti“ (Tocqueville 1992, 218). V průběhu let byly „Habits of the heart“ interpretovány jako „sociální lep“ a byl jim přisouzen obrovský význam pro udržení společnosti (Stecker 2002). Celá koncepce v podstatě není příliš odlišná od komponent sociálního kapitálu, už u Tocquevilla hrají spolky, důvěra a pro-sociální orientace rozhodující roli. Na této bázi je také konstruována legendární teoreticko-empirická studie Almonda a Verby „Civic Society“ z roku 1963 (Almond/Verba 1963).

U Tocquevilla hrají organizace občanské společnosti pro fungování demokracie rozhodující úlohu, protože vytvářejí a podporují ochotu občanů se angažovat. Mezi demokratickými organizacemi a existencí občanských sdružení existuje pozitivní vazba. Demokracie sama od sebe podle Tocquevilla občanské ctnosti nevytváří (Tocqueville 1992). Aktivita občanských sdružení vytváří pro demokracii potřebné vlastnosti, normy a hodnoty jednak přímo, jednak i tím, že občanům brání v sociálně nepřipustném jednání.⁸

V Tocquevillově tradici je kladen důraz na podmínky fungování demokracie a nikoliv na sociální soudržnost jako takovou.

1.4 Teorie komplementárnosti

Čtvrtá koncepce vychází z komplementárnosti občanské společnosti vůči systémům politické moci a ekonomického světa. V podstatě je rozšířením Tocquevillova ideálního modelu demokracie o ekonomickou sféru, o občanské společnosti mluví jako o třetí sféře, která obě ostatní sféry nezbytně doplňuje. V centru pozornosti je sociální soudržnost a její komponenty nikoliv jako taková, ale ve vztahu k ostatním dvěma sférám. Vztah k politické participaci rozebírá asi nejdůkladněji van Deth (van Deth 1997, 2000).

Zde souvisí zkoumání sociální soudržnosti, zvláště pak jejích aktivizujících článků, všeobecně s výzkumy politické participace a zájmu o politiku. Politická participace je definována jako všechny činnosti, které občan dobrovolně koná, aby ovlivnil politická rozhodnutí na jakékoliv úrovni (Kaase 1995). Tím sem automaticky patří zkoumání spolkového života a jeho vlivu na politickou aktivizaci občanů.⁹

Vcelku existuje shoda v tom, že existuje shoda mezi široce koncipovanou sociální soudržností (ať už se v konkrétní studii nazývá jakkoliv) a výkonem politického i ekonomického systému (pro politickou oblast Schuppert 1997, Wolf 2001, pro ekonomickou oblast především sám Putnam 1993, dále např. Neubauer 1997, Blankart/Knieps 1992, Heisig 1997). Jestliže se však tuto souvislost pokoušíme empiricky dokázat, narazíme často na problémy, které tuto tezi oslabují (Preisendörfer 1995, Gabriel et al. 2002).

2. Diskurzy souvislostí sociální soudržnosti

Sociální soudržnost společnosti je vyjádřena v ochotě jejích členů jednat solidárně. Lze rozlišovat mezi konkrétními a abstraktními formami solidarity: Konkrétní solidarita se projevuje ve všech formách vzájemné podpory uvnitř komunity, t.j. v rodině, v sousedství nebo v jiných sociálních skupinách. Abstraktní solidarita je vyjádřena v ochotě se angažovat pro neznámé, jiné nebo také pro „generalizované alter“.

⁸ Tato myšlenka byla, pokud vím, vyslovena poprvé Paulem Lazarsfeldem, i když v poněkud jiné souvislosti.

⁹ Vedle toho se pozornost věnuje jednorázovým akcím s politickým charakterem, jako jsou demonstrace, podpísané akce atd. (Kaase 1984, Bürklin 1992).

V literatuře najdeme problém soudržnosti a angažovanosti v rámci tří různých diskurzů, částečně se překrývajících s přístupy vylíčenými výše. Přesto je odděluji, protože mi zde jde spíše o širší souvislosti:

1. Diskurz v rámci sociologických teorií moderny
2. Diskurz v rámci občanské společnosti a občanství
3. Diskurz v rámci sociálního státu

2.1 Diskurz v rámci sociologických teorií moderny

Souvisí podstatně s pojetím sociální soudržnosti vycházející z rozlišení mezi *Gemeinschaft* a *Gesellschaft*, o kterém jsem psal výše. Podstatný vliv na aktuální diskusi mají práce Ulricha Becka (Beck 1986, 1997, 1999, 2000). V moderní společnosti je megatrendem strukturálních proměn individualizace. Životní příběhy jsou stále méně predestinované sociálním prostředím, jsou otevřenější, méně předvídatelné a méně společensky determinované (Beck 1986). Podle některých se životní příběh konstituuje dokonce jako „Bastelbiographie“ (Gross 1994, Hitzler/Honer 1994). Pro sociální soudržnost z toho vyplývá, že tradiční formy zespolečnění a sociálních vazeb ztrácejí význam, a tím ztrácejí sílu sloužit jako vazby, na nichž spočívala solidarita (Hondrich/Koch-Arzberger 1992).

Podstatné je, že diskurz modernity v souvislosti se sociální kohezí vychází z neoddiskutovatelného procesu individualizace. Adalbert Evers (1999) to ukazuje exemplárně na problému angažovanosti. Rozlišuje dvě protichůdná pojetí angažovanosti jako podstatné součásti sociální soudržnosti. V moderní individualizované společnosti existují pro jednající osoby dva motivy jednání: racionální a významový (*sinnstiftend*). Pod racionálním motivem angažovanosti rozumí skutečnost, že angažovanost je formou směny a je vedena individuálními zájmy. Ve střednědobé perspektivě dochází vždy k vyrovnání bilancí, občané se angažují, protože očekávají, že za to získají materiální nebo nemateriální formu uznání. Významový model, který je také výsledkem modernizačního procesu, připisuje angažovanosti vytváření smyslu a vnitřního uspokojení. Právě proto, že v moderní společnosti není angažovanost (jakkoli široce pojatá) ani výrazem povinnosti, ani rituálem stvrzujícím příslušnost k nějaké skupině, ale svobodným rozhodnutím, získává smysl sama v sobě. Oba přístupy nevedou, jak ukazují empirické výzkumy, k poklesu angažovanosti, ale k její proměně.

Modernizační diskurz byl v německé společnosti silný obzvláště v 70. a 80. letech v souvislosti s ekologickým hnutím a s různými pokusy „obnovit společnost odspoda“ (Heinze/Olk 1999, Klein 2001).

Individualizační diskurz není z pohledu některých sociologů (Heinze/Olk 1999) ale úplný, protože vychází explicitně z modelu racionálně jednajícího jedince, který uzavírá spojení s druhými. Chybí zde vztah k „generalizovaným třetím“, vztah k abstraktní pospolitosti a, což je v diskusi zřejmě nejpodstatnější, role občanů v politické obci.

V literatuře se v souvislosti s diskurzem modernity objevují následující aspekty:

- a. Hledání nových sociálních vztahů: Eroze starých sociálních forem kontaktu vytváří v lidech naléhavou potřebu nových smysluplných a významných vztahů (Berger/Luckmann 1995).
- b. Zhodnocení nerodinných sociálních sítí: Oproti starým sociálním sítím, které vznikaly méně z vnitřní motivace a více na základě vnějších internalizovaných norem, jsou nové sítě výsledkem vědomého plánování vlastního života. V moderních společnostech mohou být a zřejmě i jsou ty druhé stabilnější, protože vycházejí z koordinace individuálních zá-

- jmů, a lépe tím odpovídají otevřenému charakteru společnosti a individualismu (Diewald 1989, 1991).
- c. Šance pro „sociální čas“: Společnost volného času vytváří nový prostor pro dobrovolnou angažovanost, pro takové formy trávení volného času, které ve společnosti přispívají k sociální soudržnosti (Heinze/Olk 1999).
 - d. Mýtus „Ellbogengesellschaft“: Společnost ostrých loktů je víceméně pouze mýtem moderní společnosti, nedá se empiricky dokázat a tudíž nemůže platit jako argument pro pokles sociální soudržnosti (exemplárně Thomas Gensicke 1994).

2.2 Diskurz v rámci občanské společnosti a občanství

Problémem modernizačního diskurzu může být, že vysvětluje individuální pohnutky angažovanosti, ale zanedbává to podstatné pro sociální soudržnost – totiž účinek individuálního jednání na občanskou společnost jako celek, rovnováhu povinností a práv. Předmětem diskurzu občanské společnosti a občanství jsou kolektivní normy, které nejsou chápány jako právní normy, ale jako kolektivní normy civic society, a které podstatným způsobem sociální soudržnost zajišťují (Tönnies 1996, Rödel 1996). Zde je velmi podstatná návaznost na komunitaristickou diskusi. Diskurz občanské společnosti se v Německu stal znovu velmi populární díky důrazu, jaký na občanskou společnost kladlo disidentské hnutí ve Střední a Východní Evropě (Klein 2001). Z tohoto impulsu zůstala v diskusi představa o tom, že reformy celé společnosti se vytvářejí nejen „shora“, ale především „zdola“ a požadavek demokratických práv je nutně spojen s převzetím zodpovědnosti jednotlivým občanem (Stecker 2002).¹⁰ Tím tato diskuse zasáhla v Německu do představ o sociální soudržnosti.

Celý diskurz navazuje na názor o sociální soudržnosti, který jsem výše nazval teorie komplementárnosti. Vychází z představy, že vedle státu a ekonomického sektoru tedy existuje třetí síla, kterou v Německu označují jako Gemeinwesen, což je v doslovném překladu obec nebo stát, popřípadě obojí. Existují tedy automaticky dvě oblasti, v nichž se tato síla projevuje: lokální a politická (Evers 1999). Na lokální úrovni sem patří všechny aktivity, hodnoty a postoje, které jsou výrazem místní solidarity a tuto solidaritu upevňují. Solidarita představuje možnost udržovat blízkost a sdílené hodnoty. Rozhodující je míra sdílené spoluzodpovědnosti za lokální problémy a podílu na angažovanosti v nich.¹¹

Politická oblast vychází z přesvědčení, že moderní rozvinuté země nejsou pouze společnosti, ale, a to především, politické společnosti. Debata o občanské společnosti začíná právě vždy u problému vztahu společenské a politické angažovanosti. Občanskost znamená v nejobecnějším významu ochotu občanů se zajímat o problémy a úkoly státu a obce, a to nezávisle na individuálních rozdílech v politické moci nebo ekonomické síle (Evers 1999). Sociální soudržnost v tomto smyslu lze definovat v závislosti na smyslu občanů pro věci veřejné a na jejich ochotě se prakticky angažovat, a to i v politických otázkách. V německé diskusi zde hraje roli v roce 1994 do němčiny přeložená kniha amerického sociologa Benjamin R. Barbera: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1984.

¹⁰ Ve skutečnosti je tato představa velmi stará, určitě má kořeny v anglickém politickém humanismu 17. a 18. století (Klein 2001).

¹¹ V empirických projektech, které zkoumají sociální soudržnost v obcích se ukazuje, že problematické jsou následující skupiny: nezaměstnaní, chudí a hlavně imigranti (Bruckner/Schmidt/Walther 2000).

2.3 Diskurz v rámci sociálního státu

Tato souvislost je velmi kontroverzně diskutovaná. Na jedné straně existuje přesvědčení, že expandující veřejný sektor ničí ve společnosti spontánní procesy, které by za jiných okolností přispívaly k sociální soudržnosti. Hlavními zástupci tohoto pohledu jsou bezesporu ekonomové, jimž tato souvislost vychází jako výsledek jejich, z modelu racionálně se chovajícího individua, založených modelů. Např. švýcarský ekonom Bruno Frey, podle něhož vede expanze sociálního státu k vytvoření mentality všeobjímajících a všezahrnujících nároků vůči státu (Frey 1999). Dalším argumentem je, že nahrazení neformální pomoci zásahem státu ničí ochotu angažovat se, vytváří občana, který se necítí zodpovědný za osudy svých bližních (Burgmeister 1999). Tyto v podstatě liberální postoje sdílejí i komunitaristé.

Přesně opačné stanovisko zaujímají ti, kteří se zabývají srovnávacím výzkumem politických systémů a také autoři empiricky orientovaných sociologických studií – ti vnímají tuto souvislost přesně obráceně. V důsledku zesílené individualizace v soudobých společnostech roste subjektivně pocíťovaná potřeba sociálních jistot, které už nemůže neposkytovat tradiční společenství, které je v procesu rozpadu (Huf 1998). Pozitivní souvislost mezi sociální situací a zakotvením v sociálních strukturách lze zřejmě – alespoň v případových studiích – empiricky dobře doložit. (Bruckner/Schmidt/Walther 2000).

Stejným směrem uvažují i ti, kteří zkoumají sociální důsledky globalizace. Ta má tím, že vede k odbourávání státu sociálního zabezpečení, jednoznačně desintegrující účinky na sociální soudržnost, vede k desolidarizaci společnosti (Fuchs 1999a). Čím polarizovanější je společnost, tím menší je společný horizont zkušeností individuí, a tím se i zmenšuje základ pro kooperaci orientovanou na společenství. Existuje zřejmě ještě jedna souvislost, která tyto výsledky nepřímo potvrzuje. Schmidt zjistil, že zájem občanů o budoucnost je tím větší, čím rozsáhlejší je stát sociálního zabezpečení (Schmidt 1998). Na druhé straně není sociální soudržnost prostou funkcí bohatství společnosti (Delhey 2002). Všeobecně však platí, že čím delší je horizont občanů, tím spíše jsou ochotni investovat do činností přispívajících k růstu solidarity.

V poslední době je souvislost mezi sociální soudržností a sociálním státem stále více chápána na pozadí krize státu sociálního zabezpečení. Zvláštní na této diskusi je, že (ať už afirmativně nebo kriticky) se v této krizi vidí nové šance pro občanskou angažovanost a nové nároky na sociální soudržnost. Aktivizace občanské angažovanosti by měla doplnit (někdy dokonce nahradit) prázdné státní pokladny (v zásadě pozitivní hodnocení: Stecker 2002, velmi kritický vztah: příspěvky v Kistler/Noll/Priller 1999). Mimochodem, představa, která se za tímto konceptem skrývá, totiž že občanské povinnosti jsou pomalu důležitější než občanská práva, sahá v Německu až do doby Pruského království.

Literatura:

- Albers, Irene 1994: „Kunst der Freiheit“. Kommunitarische Anleihen bei Tocqueville, in: Cristel Zahlmann (Hrsg.): *Kommunitarismus in der Diskussion. Eine streitbare Einführung*, Berlin s. 35 – 41
- Almond, Gabriel / Sydney, Verba 1963: *Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton
- Barber, Benjamin R. 1984: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*, Berkeley, Los Angeles
- Beck, Ulrich 1986: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt n. Mohanem
- Beck, Ulrich 1997: (Hrsg.): *Kinder der Freiheit*, Frankfurt n. Mohanem
- Beck, Ulrich 1999: *Modell Bürgerarbeit*, in: ders. (Hrsg.), *Schöne neue Arbeitswelt, Vision: Weltbürgergesellschaft*, Frankfurt/M.; N.Y.
- Beck, Ulrich 2000: *Wohin führt der Weg, der mit dem Ende der Vollbeschäftigungsgesellschaft beginnt?*, in: ders. (Hrsg.), *Die Zukunft von Arbeit und Demokratie*, Frankfurt/Mohanem
- Beck, Ulrich 2001: *Das Zeitalter des „Eigenen Lebens“: Individualisierung als „paradoxe Sozialstruktur“ und andere offene Fragen*, *Aus Politik und Zeitgeschichte B29/2001*
- Behr, Karin / Reinhard Liebich / Theodor Rauschenbach 1998: *Das Ehrenamt in empirischen Studien – ein sekundäranalytischer Vergleich*, Stuttgart/Berlin/Kolín n. Rýnem
- Berger, Peter / Thomas Luckman 1995: *Modernität, Pluralismus und Sinnkrise. Die Orientierung des modernen Menschen*, Gütersloh
- Blankart, Charles / Günter Knieps 1992: *Netzökonomik*, in: *Jahrbuch für Neue Politische Ökonomie 11*
- Bourdieu, Pierre 1983: *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*, in: Reinhard Kreckel (Hrsg.): *Soziale Ungleichheiten*, Göttingen
- Braun, Sebastian 2001: *Bürgerschaftliches Engagement im politischen Diskurs*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte, B 25-26/2001*
- Bruckner, Elke / Kerstin Schmidt / Claudia Walther 2000: *Sozialer Zusammenhalt – Kitt in Kommune, Nachbarschaft und Familie*, Kompass-Projekt
- Bude, Heinz 1998: *Die Überflüssigen als transversale Kategorie*, in: Peter A. Berger/Michael Vester (Hrsg.): *Alte Ungleichheit – Neue Spaltung*, Opladen, s. 363-382
- Burgmeister, Joachim 1999: *Das Dilemma des freiheitlich verfassten Staates. Die Abhängigkeit der Integrationskraft des rechts von einem vorrechtlich-ethischen Grundkonsens*, in: *Soziale Integration, KZfSS, Sonderheft 39*
- Bürklin, Wilhelm P. 1992: *Gesellschaftlicher Wandel, Wertewandel und politische Beteiligung*, in: Karl Starzacher et al. (Hrsg.): *Protestwähler und Wahlverweigerer. Krise der Demokratie?*, Kolín n. Rýnem
- Delhey, Jan 2002: *Sozialer Zusammenhalt in europäischen Gesellschaften. Kap. 21 Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen, Mannheim (ZUMA), Datenreport 2002*
- Dettling, Warnfried 1998: *Bürgergesellschaft. Möglichkeiten, Voraussetzungen und Grenzen*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte, B38/1998*
- Dettling, Warnfried 2000: *Niedergang des sozialen Kapitals. Robert D. Putnam über den Verlust von Gemeinsinn und Engagement*, in: *Die Zeit 43/2000*
- Diewald Martin 1989: *Der Wandel von Lebensformen und seine Folgen für die soziale Integration (Arbeitspapier der Arbeitsgruppe Sozialberichterstattung am Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Bd. 104)*, Berlin

- Diewald, Martin 1991: Soziale Beziehungen: Verlust oder Liberalisierung? Soziale Unterstützung in informellen Netzwerken, Berlin
- Evers, Adalbert 1999: Verschiedene Konzeptionalisierungen von Engagement. Ihre Bedeutung für Analyse und Politik, in: Ernst Kistler / Heinz-Herbert Noll / Eckard Priller
- Evers, Adalbert 2000: Bürgerschaftliches Engagement und soziale Reformpolitik. Über Verständnis vom Umgang mit einer Form des sozialen Kapitals, in: Klaus D. Hildemann (Hrsg.), Abschied vom Versorgungsstaat, Mühlheim, S. 27-38
- FORSA 1988 (Hrsg.): Vereinsmitgliedschaft in Nordrhein-Westfalen. Ergebnisse einer Repräsentativbefragung, Dortmund
- Frey, Bruno 1999: Markt und Motivation. Wie ökonomische Instrumente die (Arbeits-) Moral verändern, Mnichov
- Fuchs, Dieter 1999: Soziale Integration und politische Institutionen in modernen Gesellschaften, in: Soziale Integration, KZfSS, Sonderheft 39
- Fukuyama, Francis 1995: Trust: The Social Virtues and Creation of Prosperity, N.Y.
- Gabriel, Oscar W. 1999: Integration durch Institutionenvertrauen? Struktur und Entwicklung des Verhältnisses der Bevölkerung zum Parteienstaat und zum Rechtsstaat im vereinten Deutschland, in: Soziale Integration, KZfSS, Sonderheft 39
- Gabriel, Oscar W. et al. 2002: Sozialkapital und Demokratie. Zivilgesellschaftliche Ressourcen im Vergleich, (Schriftenreihe des Zentrums für angewandte Politikforschung, Bd. 24), Vídeň
- Gensicke, Thomas 1994: Wertewandel und Familie. Auf dem Weg zu „egoistischen“ oder „kooperativen“ Individualismus, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, B29/30/1994
- Graf, Friedrich W. 1999 (Hrsg.): Soziales Kapital in der Bürgergesellschaft, Stuttgart
- Gross, Peter 1994: Die Multioptionsgesellschaft, Frankfurt n. Mohanem
- Gruneberg, Antonia 1989: Bewusstseinslagen und Leitbilder in der DDR, in: Werner Weidenfeld / Hartmut Zimmermann (Hrsg.): Deutschland-Handbuch, Mnichov
- Habisch, André 1998: Die Konkurrenz der konkurrenzfreien Räume: Sozialvermögen und die Zukunftsfähigkeit moderner Gesellschaften, in: Felix Hinterberger/Andreas Renner (Hrsg.), Zukunftsfähigkeit durch Wettbewerb, Berlin
- Habisch, André 1999: Sozialkapital, Soziales Kapital, in: Wilhelm Korff (Hrsg.), Handbuch der Wirtschaftsethik, Gütersloh, díl IV, s. 417-508
- Haug, Sonja 1997: Soziales Kapital. Ein kritischer Überblick über den aktuellen Forschungsstand, MZES-Arbeitspapier II/15, Mannheim
- Heinemann, Klaus / Manfred Schubert 1994: Der Sportverein. Ergebnisse einer repräsentativen Untersuchung, Schondorf
- Heinze, Rolf G. / Thomas Olk 1999: „Vom Ehrenamt zum bürgerschaftlichen Engagement. Trends des begrifflichen und gesellschaftlichen Strukturwandels, in: Ernst Kistler / Heinz Herbert Noll / Eckard Priller
- Heisig, Ulrich 1997: Vertrauen in der Arbeitsorganisation, in: Martin Schweer (Hrsg.): Interpersonales Vertrauen. Theorien und empirische Befunde, Opladen
- Hepp, Gerd 2001: Wertewandel und bürgerschaftliches Engagement. Perspektiven für die politische Bildung, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, B29/2001
- Hitzler, Ronald / Anne Honer 1994: Bastelexistenz, in: Ulrich Beck / Elisabeth Beck Gernsheim (Hrsg.): Riskante Freiheiten, Frankfurt n. Mohanem
- Hondrich, Karl Otto / Claudia Koch-Arzberger 1992: Solidarität in der modernen Gesellschaft, Frankfurt n. Mohanem
- Huf, Stefan 1998: Sozialstaat und Moderne, Modernisierungseffekte staatlicher Sozialpolitik,

Berlin

- Immerfall, Stefan 1996: Das Kapital des Vertrauen, in: Gegenwartskunde
- Immerfall, Stefan 1999: Sozialkapital in der Bundesrepublik. Thesen zum Konzept und Größerordnung, in: Ernst Kistler / Heinz-Herbert Noll / Eckard Priller
- Jakob, Gisela 2000: Wenn Engagement zur „Arbeit“ wird – Zur aktuellen Diskussion um freiwilliges Engagement im Wandel der Gesellschaft, in; Rolf G. Heinze/Thomas Olk (Hrsg.), Bürgerengagement in Deutschland, Opladen
- Kaase, Max 1984: The Challenge of the „Participatory revolution“ in Pluralist Democracies, in: International Political Science Review
- Kaase, Max 1995: Partizipation, in: Dieter Nohlen (Hrsg.): Wörterbuch Staat und Politik, Bonn
- Keupp, Heiner 1987: Soziale Netzwerke – eine Metapher des gesellschaftlichen Umbruchs?, in: Heiner Keupp/Berndt Röhrle (Hrsg.), Soziale Netzwerke, Frankfurt n. M. / New York
- Kistler, Ernst / Heinz-Herbert Noll / Eckard Priller 1999 (Hrsg.): Perspektiven gesellschaftlichen Zusammenhalts: Empirische Befunde, Praxiserfahrungen, Messkonzepte, Berlin
- Klages, Helmut 1998: Wertedynamik. Über die Wandelbarkeit des Selbstverständlichen, Zürich, Osnabrück
- Klages, Helmut 2001: Brauchen wir eine Rückkehr zu traditionellen Werten?, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, B29/2001
- Klein, Ansgar 2001: Der Diskurs der Zivilgesellschaft. Politische Kontexte und demokratietheoretische Bezüge der neueren Begriffsverwendung (Bürgerschaftliches Engagement und Nonprofit-Sektor, Bd. 4), Opladen
- Luhmann, Niklas 1989: Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität, Stuttgart
- Martignoli, Jens 2004: Die Zukunft der Altersvorsorge, předpracovaná přednáška přednesená 6.11.2003 v Zürichu
- Meier, Bernd 1996: Sozialkapital in Deutschland – eine empirische Skizze. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialpolitik. Institut der deutschen Wirtschaft, 231, 6/96
- Merkel, Wolfgang 1994: Systemwechsel. Probleme der demokratischen Konsolidierung in Ost-/Mitteleuropa, Aus Politik und Zeitgeschichte, B18-19/1994
- Mutz, Gerd 2001: Der souveräne Arbeitsgestalter in der zivilen Arbeitsgesellschaft, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, B21/2001
- Neubauer, Walter 1997: Interpersonales Vertrauen als Management-Aufgabe in Organisationen, in: Martin K. W. Schweer (Hrsg.): Interpersonales Vertrauen. Theorien und empirische Befunde, Opladen
- Noelle-Neumann, Elisabeth 1985: Politik und Wertewandel, in: GuG 1/1985
- O.A. 1998: Die Soziale Marktwirtschaft in der Konsenskrise?, in: FiO-Brief, 1/1998
- Offe, Claus 1999a: How can we trust our fellow citizens?, in: Mark Warren (ed.): Democracy and Trust, Cambridge
- Offe, Claus 1999b: „Sozialkapital“. Begriffliche Probleme und Wirkungsweise, in: Ernst Kistler / Heinz-Herbert Noll / Eckard Priller
- Preisendörfer, Peter 1995: Vertrauen als soziologische Kategorie. Möglichkeiten und Grenzen einer entscheidungstheoretischen Fundierung des Vertrauenskonzepts, in: Zeitschrift für Soziologie
- Putnam, Robert D. 1993: Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy,

- Princeton 1993
- Putnam, Robert D. 1995: A Bowling Alone: America's declining social capital, in: *Journal of Democracy*, 1995, Vol. 6, s. 65 – 78
- Putnam, Robert D. 2000: *Bowling alone. The Collapse and Revival of American Community*, N.Y. 2000
- Rödel, Ulrich 1996: Vom Nutzen des Konzepts der Zivilgesellschaft, in: *Zeitschrift für Politikwissenschaft*
- Roßteutscher, Sigrid 2000: Associative Democracy: Fashionable Slogan or Constructive Innovation?, in: Michael Saward (ed.): *Democratic Innovation – Deliberation, representation and Association*, London, N.Y.
- Scheuch, Erwin K. 1993: Vereine als Teil der Privatgesellschaft, in: Heinrich Best (Hrsg.): *Vereine in Deutschland. Vom Geheimbund zur freien gesellschaftlichen Organisation*, Bonn
- Schmidt, Manfred G. 1998: Das politische Leistungsprofil der Demokratien, in: Michael Greven (Hrsg.): *Demokratie – eine Kultur des Westens?*, Opladen
- Schuppert, Gunnar Folke 1997: Assoziative Demokratie. Zum Platz des organisierten Menschen in der Demokratietheorie, in: Ansgar Klein / Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.): *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland. Möglichkeiten und Grenzen*, Bonn
- Schwarzer, Tom 1999: Abgrenzung und Zusammenhalt in vier hannoverschen Stadtteilen, in: *agis Info*, Nr. 8 / květen 1999, 6-10
- Simmel, Georg [1888] 1986: Die Ausdehnung der Gruppe und die Ausbildung der Individualität, in: *Simmel: Schriften zur Soziologie*, Frankfurt n. Mohanem
- Stecker, Christina 2002: Vergütete Solidarität und solidarische Vergütung. Zur Förderung von Ehrenamt und Engagement durch den Sozialstaat (Bürgerschaftliches Engagement und Nonprofit-Sektor, Bd. 8), Opladen
- Tocqueville, Alexis de [1835] 1992: *Demokracie v Americe I*, Praha
- Tönnies, S. 1996: Kommunitarismus – diesseits und jenseits des Ozeans, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B36/1996
- Van Deth, Jan W. 1997: Introduction: Social Involvement and Democratic Politics, in: Jan W. Van Deth: *Private Groups and Public Life. Social Participation, Voluntary Associations, and Political Involvement in Representative Democracies*, London
- Van Deth, Jan W. 2000: Interesting but Irrelevant: Social Capital and the Saliency of Politics in Western Europe, in: *European Journal of Political Research*
- Wolf, Guido 2001: Von der Zuschauerdemokratie zur Bürgergesellschaft, in: Gabriele Gangenfeld / Hannes Wetzel / Guido Wolf (Hrsg.): *Bürgergesellschaft konkret. Initiativen und Erfahrungen in Nürtingen, Gütersloh*
- Zimmer, Annette 1996: *Vereine – Basiselement der Demokratie: Eine Analyse aus der Dritte Sektor-Perspektive*, Opladen
- Zimmer, Annette / Stefan Nährlich 2000: *Engagierte Bürgerschaft. Traditionen und Perspektiven*, Opladen

Sociální soudržnost – – konceptuální schéma

4

Libor Prudký

Na rozdíl od „identity“ jsou pokusy o vymezení „sociální soudržnosti“ méně časté. Výjimkou jsou velmi frekventované sociálněpsychologické analýzy, především v souvislostech skupinové dynamiky. Pro to, abychom mohli s pojmem „sociální soudržnost“ pracovat, je proto nezbytné pokusit se o přehled atributů vymezení tohoto pojmu.

V pokusu o koncipování tohoto přehledu vycházíme především z pramenů, které byly využity při zpracování kapitoly IIB.1 textu „Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku“, věnované právě sociální soudržnosti.¹ Především v tomto směru je tento text inspirován připomenutou kapitolou. Významnými zdroji byly dále práce J. Krejčího (především jeho souhrnné dílo „Postižitelné proudy dějin“), ale také texty B. Loewensteina (hlavně „My a ti druzí“, Doplněk, Brno, 1997) a dalších. Jako i v jiných situacích je pokus o uspořádání sociální soudržnosti do podoby uchopitelného terminologického rámce výsledkem prolínání mnoha pramenů, mnoha přemýšlení a pokusů, které jsou napájeny z řady zdrojů.

Výklad sociální soudržnosti nejprve vyžaduje uspořádání hledisek, která pro něj budou využita. Nemůže jít rovnou o referenční rámec, ale o konceptuální schéma², které takovému referenčnímu rámci předchází. Znamená to mj., že referenční rámce je možné následně konstruovat jak na jednotlivé části konceptuálního schématu, tak – snad – i na toto schéma celé.

Pro konstrukci konceptuálního schématu je rozhodující základní rozlišení definičních charakteristik.

Konkrétně navrhujeme členění na:

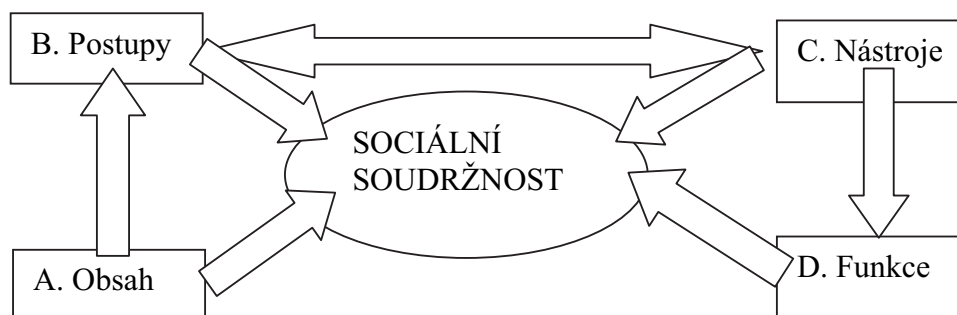
- A. obsah sociální soudržnosti (s jakými vymezeními se setkáváme v odpovědi na otázku „co to je sociální soudržnost“);
- B. procesy (postupy) vzniku, vývoje a změn sociální soudržnosti (s jakými druhy postupů se setkáváme při odpovědích na otázku „jak vzniká, mění se a vyvíjí sociální soudržnost“);
- C. nástroje využívané při vzniku, vývoji a změnách sociální soudržnosti (s jakými nástroji se setkáváme při odpovědích na otázku „jak co působí na vznik, vývoj a změny sociální soudržnosti“);
- D. důsledky sociální soudržnosti v životě společnosti (s jakými odpověďmi se setkáváme na otázku po „funkcích sociální soudržnosti“).

¹ Jde především o texty M. Potůčka, M. Kreidla, B. Řehákové, L. Rabušice z českých autorů a Putnama, Louryho, Bergera a dalších z autorů zahraničních.

² Konceptuální schéma představuje zachycení a obecné pootevření základních atributů daného problému, a to především z hlediska možností popisu a definování tohoto problému.

Konceptuální schéma (tedy: základ definování) sociální soudržnosti je spojen s analýzou podob těchto částí a vztahů mezi nimi.

Ve schématické podobě může jít o sociální soudržnost jako souhrn vzájemných a navazujících vztahů mezi jednotlivými součástmi konceptuálního schématu sociální soudržnosti. Grafická podoba může být následující:

Toto konceptuální schéma je rozložením celku: nelze usilovat o pochopení celku bez výkladu částí, části nejsou samy o sobě uchopitelné, teprve ve vztahu ke všem ostatním částem. Toto konceptuální schéma nemá žádné zaměření, vyústění, neobsahuje v sobě žádnou tendenci, je snahou, aby bylo hodnotově neutrální. Porovnávání schématu s určitým normativním rámcem (vyjádřeným např. v podobě zacílení, z určitého hlediska vhodného či užitečného zaměření, atp.) dává tomuto schématu odlišný obsah. Znamená to, že takové odlišné zaměření je vždy aspektem této problematiky i tehdy, když je sociální soudržnost pojednávána z hlediska míry.

V této souvislosti je důležité, že jde o schéma, které lze nastavit vůči „identitě“ a také (nejen prostřednictvím „identity“, ale samostatně) vůči „kvalitě života“. Je samozřejmé – pokud chápeme „kvalitu života“ odděleně od „trvale udržitelného života“ a od „ekonomicky orientovaného života“ – že i vůči požadavkům trvale udržitelného života a požadavkům života zaměřeného na ekonomické efekty.

Platí rovněž, že toto konceptuální schéma je možné vyložit ve vztahu k trendům, které se objevují uvnitř vývoje jeho jednotlivých částí, tedy ve vztahu k možnostem vývoje společnosti pokud jde o dosavadní trendy (podporu či omezení) vývoje sociální soudržnosti. Znamená to, že lze i toto konceptuální schéma modelovat: vytvářet modely usilující především přiblížit varianty, které mohou nastat v dané společnosti právě v souvislosti s akcentem na vývoj těch či jiných částí konceptuálního schématu sociální soudržnosti.

Stručně o jednotlivých součástech schématu:

Obsah sociální soudržnosti

Sociální soudržnost nutně obsahuje:

- dimenzi interakce, tedy vzájemného ovlivňování mezi účastníky sociálních vztahů. V tomto smyslu platí, že jde o sociální fenomén, že soudržnost může být jen a jen sociální;
- dimenzi komunikace, a to dimenzi komunikace „vyššího stupně“, komunikace ve formě dialogu. (Kdy všichni účastníci jsou schopni a ochotni naslouchat sdělení jiných a schopni a ochotni na tato sdělení reagovat snahou o hybrid pochopení těchto sdělení a vlastní zkušenosti, motivace a zájmů promítaných do svých reakcí.) Taková forma komunikace je kritériální pro sociální soudržnost;
- dimenzi skupinové existence (soudržnost v rámci určité – určitých sociálních skupin, „kolektivů“ i jejich různě organizovaných variant, včetně institucí). V tomto směru jde o „kolektivní statek“. Jde o součást a zároveň podmínku skupinové identity;
- dimenzi výstupu z ryze individuálně orientované a výhradně vlastními zájmy určené existence, tedy dimenzi přesahu individuálního vidění, postojů a aktivit. Jde tedy o součást aktivního přihlášení se k sociálnímu, předpokládané loajality k onomu sdílenému sociálnímu a pak i předpokladu vzájemného očekávání chování a respektu vůči těm, kteří jsou součástí takto sociálně soudržného celku i vůči tomuto celku;
- dimenzi existence sociální sítě v rámci sociálně soudržného celku, případně institucí podporujících, upevňujících, kontrolujících a střezících tuto soudržnost, protože prostřednictvím této ochrany chrání samotnou existenci daného celku. Z toho plyne, že sociální soudržnost obsahuje nutně i
- dimenzi, kterou slouží jako zdroj existence daného (sociálně soudržného) celku: bez sociální soudržnosti by daný celek nemohl existovat v podobě, která je dána zdroji a vývojem dané soudržnosti, tedy v jeho existující podobě. Byl by to jiný celek.
- dimenzi shody či neshody znaků (ve smyslu: označení) a symbolů sociální přináležitosti, identity, charakteristik daného sociálního celku. Může jít o symboly či znaky věcné (např. životní úroveň, životního způsobu, spotřeby atd.), symbolické (etnická, kulturní, národnostní, krajová a další specifika, symboly profesní, stavovské, konzumní, kulturně-umělecké, atd.), rituály, atd. Analýza těchto znaků bývá často zaměřována za analýzu sociální soudržnosti, jako by bylo možné obsahy sociální soudržnosti pouze těmito znaky zachytit či dokonce vysvětlit;
- dimenzi mezilidské důvěry a z ní posilované solidarity v rámci daného celku. Důvěra v interakci a komunikaci je podmínkou a zároveň je živena dialogem, přesahem individuálního vidění, sociálními sítěmi a institucemi podněcujícími soudržnost, atd. I v tomto smyslu je mezilidská důvěra podmínkou a jedním z definičních znaků sociální soudržnosti.
- dimenzi sdílených hodnot, norem chování a věr, společného se dobírání smyslu, což vše tvoří vlastní obsah sociální soudržnosti daného celku. Poznáním sdílených hodnot, norem, věr, cílů a smysluplnosti v rámci daného celku (skupiny, společenství, instituce, atp.) lze identifikovat obsahy sociální soudržnosti tohoto celku.

Postupy vzniku, vývoje a změn sociální soudržnosti

Postupy (procesy) vzniku sociální soudržnosti upozorňují na další podstatnou dimenzi vymezení sociální soudržnosti, totiž: jakými procesy se vytváří obsahy sociální soudržnosti daného celku. Jde především o procesy:

- Každodenní interakce, každodenní dialog, každodenní aktivity, každodenní poznávání, spolupráce a soužití, jako zárodky všech procesů, které mohou vyústit v sociální soudržnost;
- Učení se hodnotám, normám, víře, stereotypům, tedy sociální učení zaměřené na sociální vztahy, komunikace, výstupy ze sebe sama, veřejné aktivity, solidaritu a odpovědnost, na tvořivý a otevřený přístup k jiným, na učení se svobodě;
- Samotné veřejné aktivity, tedy aktivity realizované nejen ve vlastní prospěch, ale i ku prospěchu jiných;
- Vytváření podmínek pro rozvoj osobností jako svébytných, sebevědomých, odpovědných bytostí, tedy (také) pro prohlubování identity jedinců i jako členů skupin;
- Růst vzdělanosti, jako zdroje aktivního, tvořivého, pluralitního existování, jako zdroje dovedností a znalostí přesahujících pasivní existování bez vědomého vztahu vůči společenskému existování, zdroje odpovědnosti a tvořivého přístupu k životu;
- Posilování procesů blížících se objektivním (vědeckým) analýzám a poznávání, především v rovině zpětných vazeb a sebereflexí samotné sociální soudržnosti a jejích „nositelů“ (či „představitelů“ – ve smyslu tvůrců mínění), procesů pronikání soustavných sebereflektujících kroků do postupů výchovy, vzdělávání i manipulace ve společnosti;
- Respektu vůči odlišnostem, pluralitě a proměnlivosti současné existence, učení se pluralitnímu existování, učení se rovnosti v přístupech k sobě samotným, k možnostem sebe i jiných³;
- Vytváření podmínek pro rozvoj sociální soudržnosti ve společnosti tak říkajíc „shora“. Jde o podporu institucí, pravidel a kontrolních i pobídkových mechanismů posilujících přímo sociální soudržnost. Nejde však jen o přímé mechanismy a nástroje, ale také o působení nositelů moci a představitelů společnosti (referenčních bytostí) ve vztahu k posilování či naopak oslabování sociální soudržnosti ve společnosti. Budování a aplikace nástrojů posilujících sociální soudržnost ve společnosti patří k základním úkolům vládnutí, především v souvislosti s normami, hodnotami a cíli, které vláda svými aktivitami sleduje, které se snaží naplňovat. Je tomu tak proto, že sociální soudržnost navozovaná a podněcovaná právě těmito hodnotami a cíli je podmínkou pro jejich úspěšné naplňování. Bez posilování sociální soudržnosti prostřednictvím těchto aktivit nelze dosahovat cílů, hodnot a norem, které vlády dosáhnout chtějí. (Blíže viz část D. tohoto konceptuálního schématu.) Prosazování takové sociální soudržnosti prostřednictvím vlastní existence nositelů moci patří k postupům, které mohou (třeba i zásadně) posunovat významy nabízené sociální soudržnosti směrem, který odpovídá právě traktovaným cílům, hodnotám a normám.
- Vytváření podmínek pro to, aby mohlo docházet k co největšímu rozvoji otevřeného usilování o sociální soudržnost ve společnosti a v jejích částech. Jde o institucionální, legis-

³ Nelze tento proces zaměřovat s procesem zmenšování sociálních nerovností, čili s procesem směřování k rovnosti v rovnostářském významu. Nemusí platit, že tendence k nerovnostem přinášejí zmenšování sociální soudržnosti. Může jít o soudržnost jiného druhu než jakou je soudržnost příznačná pro nízká rozpětí sociálního žebříčku, ale zvyšování sociální nerovnosti nemusí být zdrojem poklesu či narušení sociální soudržnosti. Jestliže je např. spojeno s jasně vymezenými a většinou respektovanými kritérii oceňování aktivit jedinců, skupin i celých vrstev ve společnosti, může posilovat sociální soudržnost.

lativní, mediální, kulturní a další (kromě jmenovaných např. vzdělávání, sociální učení určitého zaměření) podporu nástrojů, které jsou ověřeně zdroji sociální soudržnosti (viz část C. tohoto konceptuálního schématu);

- Sankcionování aktivit cíleně narušujících růst sociální soudržnosti zvláště v těch oblastech, které jsou spojeny s rozhodujícími podmínkami zachování života společenství či jejich částí, včetně společenství např. státního;
- Podněcování podmínek komunikace, rozšiřování komunikačních možností ve společnosti od přístupů k informačním zdrojům vůbec a zvláště k informačním zdrojům různých kultur, etnik, národů, až po podporu učení se jiným jazykům a práci s jazykem (např. prostřednictvím čtenářství, ale také informačních technologií, atd.);
- Posilování tradic, historických kořenů a zdrojů pro možnosti učení se sociální soudržnosti, pro způsoby sdílení historické zkušenosti a přináležitosti k sociálním celkům v minulosti i současnosti;
- Posilování zdrojů odlišných pramenů a kultur, jako zdrojů růstu tvořivosti a svobody, jako zdrojů rozvoje přístupů k vlastní komunitě, skupině, společenství, jako nekonečného zdroje tvořivosti a rozvoje bohatství sociálních vztahů a společenství.

Nástroje vzniku, vývoje a změn sociální soudržnosti

Jde o část konceptuálního schématu pokoušející se o naznačení nejdůležitějších dimenzí příznačných pro nositele a tvůrce procesů vedoucích k sociální soudržnosti: co ve společnosti především působí jako nástroje (mediátory, tvůrci) sociální soudržnosti.⁴

Jde hlavně o

- *instituce* jako jsou rodina (základní zdroj a prvotní prostor učení se sociální soudržnosti, místo prvních vzorců a norem chování, místo podněcující váhu kolektivní identity a soudržnosti se skupinou), vzdělávací instituce, především školy (jako rozhodující nástroj pro kognitivní základ sociálního učení i nástroj podněcující učení se tvořivosti, tedy i schopnosti přijímat jiné, nové, odlišné, pluralitní, multikulturní...), občanské iniciativy (jako stěžejní nástroj učení se odpovědnosti za sebe sama, nástroj učení se spontánnímu sdružování a tedy i spontánnímu výběrovému vytváření sociální soudržnosti na základě spojování individuálních zájmů), církve (jako společenství především zaměřená na duchovní dimenzi života a tudíž podněcující úvahy a aktivity směřující k dotazování po smyslu existence, k víře a transcendentnu), komunitní instituce (jako nástroje učení se podílu na moci, na spoluodpovědnosti za rozvoj obce a komunity, nástroje zpětných vazeb a kontroly moci a tedy nástroje posilující schopnost otevřeného přístupu k životu, společnosti, polis), regionální a státní instituce (nástroje posilování sociální soudržnosti v rámci regionu či státu, nástroje učící přesahu osobního a veřejného, místního, regionálního a širšího pohledu, také nástroje participace, spoluodpovědnosti a kontroly moci, nástroje posilující míru otevřenosti v přístupu k životu a společnosti), média (nástroje popisující a hodnotící svět, vytvářející obrazy světa, učící vidět svět a život a v tomto smyslu napomáhající sociální soudržnosti s jinými životy, s jinými světy než je ten v dosahu jedince či primární skupiny, nástroje kontroly moci a zlořádu, nástroje uvolňující tvořivost a fantazii a v tomto směru posilující tvořivé dispozice jedinců i skupin, nástroje spojující se světem prostřednictvím

⁴ Jako i v ostatních částech schématu může jít samozřejmě zároveň o nástroje posilování sociální nesoudržnosti. V dalším textu se soustředíme téměř výhradně na pozitivní podobu těchto nástrojů. Pozitivní ve smyslu podpory sociální soudržnosti.

informačních mostů, nástroje vzdělávající), profesní či stavovské instituce (nástroje učení se přináležitosti vůči podobným osudům a zkušenostem, ale i vůči odlišnostem v těchto osudech, nástroje napomáhající v identifikaci prostřednictvím profesních či stavovských symbolů, aktivit a rituálů, nástroje ochrany před nebezpečími sociálního propadu či pronásledování a zneužívání řídicích mocenských pozic), také pracovní instituce (pracovní působení jako zdroj zajištění proti sociálnímu propadu či zajištění sociálně-ekonomického růstu, nástroje učení se spolupráci, soudržnosti a společné odpovědnosti, nástroje učení se výkonové orientaci a respektu vůči výkonu, nástroje participace na rozhodování, zdroje pro hledání smyslu a identity prostřednictvím vytvářeného díla, nástroje seberealizace a tedy i sebevědomí a růstu dispozic převzít odpovědnost za svůj život, jako podmínky pro otevřené fungování vůči okolí a s okolím, atd.), instituce ochraňující bezpečí (policie, armáda, hasiči a další instituce, jako nástroje upevňující shodu mezi traktovanými a uskutečňovanými normami chování a hodnotami vyznávanými ve společnosti, jako nástroj ošetřující podmínky života tak, aby nebylo nutné věnovat soustavné úsilí odstraňování obav a strachu ze života a tedy bylo možné věnovat se beze strachu soužití, spolupráci, komunikaci a dalším aktivitám ústícím v sociální soudržnost), instituce pečující o zdraví (s podobnými účinky, tedy s vytvářením vědomí jistoty té nejučinnější péče o zdraví v případě, že je taková péče nutná, a to bez rozdílu pro každého, tedy nástroje „odbourávající“ další z podstatných strachů a uvolňující tak možnost pro tvořivý, odpovědný a tedy svobodný rozvoj osobnosti, skupin, společenství.), instituce zabezpečující spotřebu a strukturu konzumu (od zajištění podmínek spotřeby - spotřebního zboží - pro běžný život, až po kontrolu ochraňující spotřebitele a kvalitu spotřebovávaného zboží, atd.). Do této skupiny nástrojů sociální soudržnosti spadá i celá problematika „sociálního státu“, tedy takového řízení státu, které usiluje o naplňování vědomí, že sociální podmínky života jedinců a skupin nemohou být jen věcí jí samotných, ale věcí veřejnou.⁵

- **nástroje pospolitostní**, rodící se převážně z neinstitucionalizovaných zdrojů. Máme na mysli např. sousedství (více či méně náhodně vytvářená pravidla, postupy a zkušenost sociální soudržnosti opřena o těsnou blízkost bydliště, vedoucí k respektování přesahu jedince i jeho neblížší instituce), zájmové skupiny (především: skupiny herní, které jsou neobyčejně účinným nástrojem učení se přináležitosti a respektu vůči ostatním účastníkům hry a v tomto smyslu jde o nástroje učení se spoluodpovědnosti a společnému vytváření norem chování, hodnot a naplňování cílů daleko za hranicemi osobnosti; podobně je to u ostatních zájmově vznikajících skupin), přátelské skupiny (s podobnou vahou, navíc posílené citovými pouty), nejrůznější neformální struktury prolínající a někdy i přerůstající struktury institucionalizované. Sem lze zařadit např. i nově a stále častěji se objevující podobu neinstitucionalizované rodiny - rodiny zachovávající původní pospolitostní zdroje svého vzniku jako postačující pro realizaci ostatních funkcí rodiny. Spadají sem i nejrůznější neformální struktury mocenské, řídicí, pracovní, profesní, místní (rodáci, absolventi určité školy, příznivci daného místa, obce, události) atd.
- **hmotné nástroje**, vlivy a symboly zahrnují rovněž rozsáhlou a složitou skupinu instrumentů pro vznik, rozvoj a změny sociální soudržnosti. Převažující životní úroveň ve společnosti je základem pro „nastavení laťky“ sociální soudržnosti v rovině zabezpečení hmotných pod-

⁵ Tento výčet institucí - přes všechnu složitost a přes všechna zjednodušení nutná pro náčrtek funkce těchto nástrojů - samozřejmě není úplný. Jde o součást schématu. Proto také je to jen a jen schématické vyjádření. A - jak bylo řečeno - vyjádření zachycující výhradně jen pozitivní aspekty působení uvedených nástrojů na sociální soudržnost.

mínek života. Mezi těmito složitými nástroji mají významné místo zajištění práce, zajištění obživy, zajištění bydlení, zajištění domácnosti, obvyklé standardy ve společnosti pokud jde o materiální vybavení domácnosti, rodiny, atd. Jde o nástroje velmi podstatné jak v rovině faktické, tak v rovině symbolické. Pro rozpoznávání, vývoj, posuny sociální soudržnosti jsou hmotné symboly této soudržnosti velmi důležitými indikátory, které nemusí být spojeny s faktickou vahou jejich obsahů. Při přesahu sociální soudržnosti za hranice regionu, společenství, státu jsou úrovně hmotného bohatství velmi podstatným nástrojem podob sociální soudržnosti. Mezi hmotné nástroje patří také přírodní, surovinové, podnební a další součásti životních podmínek, včetně ekologických souvislostí a případných ohrožení.

- **duchovní nástroje** sociální soudržnosti byly již zmíněny v souvislosti s církvemi. (A mohly být samozřejmě zmíněny i v jiných souvislostech, např. ve vztahu k rodině, výchově a vzdělávání, atd.). Tady máme na mysli nástroje vycházející z duchovního stavu společnosti ústící v podobu sociálního klimatu. Spadají sem nástroje spojené s tradicemi, historickými reflexemi a promítáním do současného vidění světa, s konkrétními vlivy v oblasti věr, hodnot a norem (tedy s vývojem kultury), s podobou politické kultury - jako velmi podstatného nástroje tvořícího vzorec chování převažující v té či oné době v dané společnosti - s podobou právního vědomí, atd. Jde o nástroje, které ve svém celku jednak vytvářejí nabídku obsahů sociální soudržnosti považované z duchovních (hodnotících) hledisek v dané společnosti za přijatelnou či žádoucí, jednak tvoří základní rámec pro pozměňování norem a vzorců chování, jako základu obsahu sociální soudržnosti. Např. radikální změna politické kultury - dejme tomu od orientace na likvidaci politického protivníka směřující k vítězství za všech okolností (jako rozhodující hodnotě politických aktivit) k orientaci na hledání konsensu s politickým protivníkem s cílem nalézt cesty ke společnému co nejeftivnějšímu řešení - může být velmi významným nástrojem změny sociální soudržnosti v zemi.

Důsledky (funkce) sociální soudržnosti

Konečně to, co různá míra sociální soudržnosti ve společnosti a v jejích částech pro danou společnost (a její části) přináší, je čtvrtou částí vymezení sociální soudržnosti, čtvrtou částí tohoto konceptuálního schématu.

- Mezi nejvýznamnějšími dopady (rozdílů v) sociální soudržnosti ve společnosti patří:
 - Růst kvality života jednotlivců, skupin i celých společenství. Jde o důsledek možnosti více rovnovážného, bohatšího a smysluplnějšího fungování v sociálních vztazích v případě, že jde o vztahy spojené sociální soudržností.
 - V situaci sociální soudržnosti je možné snáz, efektivněji, rychleji a viditelněji dosahovat stanovených cílů, poněvadž sociální soudržnost je nezastupitelným základem pro spolupráci, dobrou vůli a vzájemnou pomoc ve skupině či jiném celku;
 - Jde rovněž o efektivnější prosazování společenských norem chování, tedy zábrany rozvoji sociálních deviací;
 - Dochází ke zmenšování rozsahu i hloubky konfliktů uvnitř společnosti či jejích částí: pokud ovšem nejde o vysokou a vzájemně neslučitelnou sociální soudržnost skupin či společenství uvnitř společnosti. (V tomto smyslu – tedy v souvislostech vzájemných vztahů mezi různými sociálními soudržnostmi uvnitř společnosti – může jít o dopad dílčích vysokých sociálních soudržností na zmenšování sociální soudržnosti ve společnosti.);
 - Zmenšování úloh sociální péče ve společnosti, tedy i výdajů na sociální péči... včetně výdajů na potírání a zmenšování sociálních deviací škodících kvalitě života, jednotlivcům i společenstvím;

- Růst ekonomické prosperity ve společnosti, protože jde o fungování tržních a dalších ekonomických institucí na základě sociální soudržnosti, tedy na základě spolupráce, komunikace, respektu vůči pravidlům (sdílení norem chování spojených např. s respektem vůči partnerům v tržních vztazích, dodržování právních norem a pravidel pro plynulé fungování trhu, atd.) a také snižováním nákladů na uvolňování sociálního kapitálu ve společnosti a nákladů na zachování důstojných životních podmínek pro indisponované a vyřazované;
- Posilování zdravotního stavu obyvatel, prodlužování délky života v tom smyslu, že jde o posilování rovnováhy duševní i zkvalitňování životních podmínek;
- Zvýšení efektivity politiky a vládnutí, právě proto, že opření vládnutí o sociální soudržnost je jedním z rozhodujících sloupů efektivního vládnutí, spojování lidí při společném dosahování cílů ve společnosti;
- Zmenšování marginalizace, protože sociální soudržnost obsahuje (viz výše) i soudržnost s menšinami všeho druhu, soudržnost těchto menšin i mezi sebou. Vzájemné komunikace, dialog, soužití, poznávání při těchto procesech, to jsou zdroje zmenšování konfliktů sociální soudržnosti opřené o existování majority a minorit navzájem;
- Zvyšuje se ochrana vůči exkluzi. Jde o aspekt zmenšování marginalizace, aspekt podmínky sociální soudržnosti založené na rovnosti šancí a respektu k jiným. Tedy takového základu sociální soudržnosti, který lze chápat jako základ svobodné existence jednotlivců i společnosti.

5

Sociální exkluze

Petr Mareš, Tomáš Sirovátka

Exkluze jako univerzální kulturní mechanismus

Proces sociálního vyloučení může být chápán téměř jako univerzální kulturní mechanismus, s nímž se v různých formách setkáváme snad ve všech společnostech, ať již časově či prostorově určených. Stejně tak se ve všech těchto společnostech setkáváme s vylučovanými jedinci, sociálními kategoriemi i kolektivitami, i když formy a míra jejich vyloučení mohou variovat od totálního vyloučení ze společnosti po vyloučení z jejich jistých aktivit, z práv, jež poskytuje svým členům. Odsouvání určitých osob a sociálních skupin na okraj společnosti či mimo ni představovalo uvnitř společnosti nástroj sociální kontroly a mechanismus udržení konformity jejích členů neboť představovalo sankci uplatňovanou proti všem, kdo zpochybňovali a narušovali její řád.

Vylučování a marginalizování ovšem nebyli jen ti, kdo řád a identitu dané kolektivity ohrožovali přímo svým jednáním (přímým narušováním jejich norem a tabu) či myšlením (zpochybňováním jejich hodnot a norem), ale i ti, kdo ji jakožto „cizí“ zpochybňovali či dokonce ohrožovali pouhou jinakostí své existence: jinověrci, heretici, odpadlíci, ale i marginálové. Sociální vyloučení totiž představovalo a představuje pro lidské kolektivity také jeden z možných mechanismů formování, obnovování a posilování vlastní identity a mechanismus redukce sociální nebo dokonce existenciální nejistoty jejích členů. Zejména v krizových obdobích, kdy jsou oslabeny a ohroženy klíčové sociální instituce dané kolektivity. Některé sociální, etnické či náboženské skupiny se přitom stávaly „obětními beránky“ periodických perzekucí (Girard 1997).

Uvnitř dané společnosti pak představuje sociální vyloučení pro určité skupiny též nástroj prosazení a udržení jejich vlastní hegemonie a dominance v širším společenství. Konstrukce hegemonie totiž zahrnuje též vyloučení konkurenčních skupin a diskursů. Aby bylo dosaženo v daném společenství identity, poukazuje se ve vlastním diskursu na odlišnost konkurentů a odůvodňuje se tak jejich marginalizace. Pro Silverovou (1994) je proto v otázce „exkluze z čeho“ vždy skryt problém sociálního řádu a snaží se podat typologii multidimenzionálních významů sociálního vyloučení založenou na různých aspektech sociální integrace (Silver 1995):

- Exkluze je anomickou situací ohrožující sociální kohezi. Jejím protipólem je integrace vytvářející vnitřní solidaritu větších celků - lokalit, skupin, národů, ras. Politika má tento proces posilovat (paradigma solidarity).
- Exkluze je důsledkem specializace, kooperace a soutěžení (sociální diferenciacce, dělby práce a oddělení sfér života) a bariér svobodného pohybu mezi sférami společenského života (diskriminace). Protikladem je ochrana práv jednotlivců. Politika má zajistit svobodu

pohybu jedinců mezi jednotlivými sférami (paradigma specializace).

- Exkluze je důsledkem formování monopolu určitých skupin na zdroje moci a vlivu (hegemonie). Politika má bránit omezením, které tyto monopolní skupiny kladou ostatním v přístupu ke zdrojům a umožnit tak všem stejnou šanci participace ve společnosti (paradigma monopolu).

Povaha sociálního vyloučení se ovšem v průběhu historie mění. I v moderní společnosti sice sociální exkluze/inkluze zůstává nástrojem sociální kontroly, ale díky rozsáhlé diferenciaci této společnosti a postupující individualizaci lidského osudu v ní ztrácí v tomto ohledu svoji působivost. Existence rozmanitých subkultur je příležitostí k fluktuaci mezi identitami a vyloučení z hlavního proudu společnosti téměř vždy najdou společenství, jež jim nabídne jinou, alternativní identitu. Na druhé straně ovšem moderní společnost vytváří své vlastní formy vyloučení a vyloučení z jednoho systému je v ní pro jedince současně vyloučením z řady jiných systémů: například nemáte-li peníze, nezískáte vzdělání a nemáte-li vzdělání, jen obtížně získáváte práci (Luhman 1986).

Současný diskurs sociální exkluze

Diskurs sociální exkluze se soustřeďuje na jedné straně na sociální podmínky, jež jsou základem vyloučení jedinců i skupin z přístupu k odpovídajícím materiálním i duchovním zdrojům a právům (zejména sociálním), na procesy, jejichž prostřednictvím jsou jedinci a skupiny vylučovány ze sociálních sítí a komunit a v neposlední řadě i na situaci takto vylučovaných jedinců/domácností, skupin a komunit (nerovnost životních šancí a vyloučení ze žádoucí kvality života). Na druhé straně se soustřeďuje na polarizaci společnosti, na sociální desintegraci a oslabení sociální koheze, jež představují důsledky sociální exkluze pro širší společenství. V obou případech mají koncepty sociální exkluze a inkluze nejen analytickou, ale i ideologickou povahu a funkci. Některé definice sociálního vyloučení jsou taxativní (jejich obsah je dán výčtem vylučovaných sociálních skupin a kategorií¹), v jiných se sociální exkluze vymezuje jako proces, v němž roste nerovnost² ve společnosti způsobem, který ji polarizuje.

Fakt, že sociální exkluze není jen hodnotově neutrálním konceptem je dán tím, že tento proces útočí na hodnotu, již mají pro naši civilizaci sociální spravedlnost (především jako rovnost příležitostí) a sociální solidarita. Co se týče spravedlnosti, vede sociální exkluze zejména k nerovným příležitostem ve vzdělávání a dosažení profesního statusu, což jsou v naší společnosti klíčové volby rozhodující o životních šancích i kvalitě života. Solidarita v daném společenství je pak sociální i prostorovou izolací vyloučených skupin a jedinců podemílána bez ohledu na to, zda jde o izolaci dobrovolnou či nedobrovolnou (Barry 1998). Neschopnost vyloučených efektivně participovat na ekonomickém, politickém, kulturním a sociálním životě společnosti

¹ Dlouhodobě nezaměstnaní, drogově závislí, bezdomovci, osamělí rodiče (především ženy matky) s dětmi, mentálně a fyzicky handicapovaní, týrané děti, staří osamocení jedinci, etc. – seznam je dlouhý a jeho položky se mohou měnit v závislosti na mnoha okolnostech.

² Vztah mezi příjmovými nerovnostmi a chudobou respektive sociálním vyloučením ovšem není jednoznačný a je závislý na rozsahu (de)komodifikaci uspokojování potřeb a relativních nákladech nezbytných k dosažení určitého životního standardu.

³ Například Room (1995) definuje sociální exkluzi jakožto neschopnost efektivně se podílet na sociálním, politickém a kulturním životě společnosti. Někteří autoři (Barry 2002) však akcentují jako nezbytnou podmínku sociální exkluze i nenaplněné aspirace, což odlišuje sociální vyloučení na základě vnějšího tlaku od dobrovolného odloučení.

⁴ I diskriminace se může dít zcela neosobně.

není jen jejich osobním rizikem, ale představuje i riziko pro společnost. Vede totiž k odcizení se vylučovaných hlavnímu proudu společnosti, jeho hodnotám a institucím (Duffy 1995). Sociální exkluze tak představuje ohrožení občanství a demokracie. Jedním ze zájemců o vyloučené jsou pak nepřátelé „otevřené společnosti“ všeho druhu, v první řadě politici i náboženští extrémisté. Získat vylučované na svou stranu je pro ně snadné. Existence sociální exkluze „otevřenou společnost“ v očích sociální exkluzí postižených osob nejen činí lhostejnou, ale přímo ji delegitimuje (Dahrendorf 1988).

Podle Giddense (1998: 104) dnes koncept sociální exkluze nevyjadřuje gradaci ani tak nerovnosti (jako tomu bylo v případě konceptu chudoby), jako spíše mechanismus, jenž odlučuje lidi od hlavního proudu společnosti (tím je širší než koncept chudoby). Sociální exkluzi je tak možné chápat jako nedostatečnou participaci jedinců i kolektivů v těch oblastech společenského života, v nichž se podle převládajících sociálních norem obecně očekává. Konkrétně se jedná o participaci v systémech (1) Produkce, trhu práce a (re)distribuce (včetně vzdělávání, zdravotní péče); (2) Rodinného života; (3) Politického života; (4) Komunitního života; (5) Kultury. Důsledkem je neschopnost části členů dané společnosti uspokojovat své základní potřeby, využívat služeb a statků společnosti a participovat v ní na sociálních vztazích a občanských aktivitách.³ Jsou tak kráceni ve svých základních občanských právech, ať již jde o práva na politické a náboženské přesvědčení a kulturní/národnostní identitu a o její uznání v rámci občanské společnosti, o práva participovat na kulturních aktivitách a kulturním kapitálu společnosti a v neposlední řadě o práva sociální, včetně práv přístupu ke vzdělání, zdravotní péči, na možnost zajistit si bydlení či o práva sociální ochrany.

Primární funkcí konceptů sociální marginalizace a sociální exkluze v současném diskursu je upozorňovat na způsoby, jimiž jsou lidé „objektivně“ (neosobně)⁴ vylučováni z ekonomického života, z obvyklého životního standardu v dané společnosti, z politické participace, ze sociálního styku, z imaginárních komunit, jako je národ, či z občanství v tom nejjobecnějším smyslu. Z hlediska sociálně vylučovaných se jedná o jejich izolaci od hlavního proudu společnosti, z hlediska společnosti jde pak o fragmentarizaci sociálních vztahů mezi jejími členy a o narušení sociální koheze daného společenství. Levitas (2000) identifikuje tři základní současné významy sociální exkluze (spojené s představou jejich příčin), kolem nichž se soustřeďují specifické diskursy, jejichž součástí je i způsob, jakým má společnost na sociální exkluzi reagovat. Sociální exkluze je podle nich důsledkem:

- Chudoby (široce definované jako neschopnost jedince nebo skupiny participovat na obvyklém způsobu života společnosti, v níž žije). Levitas tuto interpretaci označuje jako *redistributivní diskurs*, implikující požadavek masivnější redistribuce k odstranění chudoby.
- Nezaměstnanosti. Levitas tuto interpretaci označuje jako sociálně *integrativní diskurs* v němž je za základní mechanismus sociální inkluze považováno placené zaměstnání.
- Sociálně patologického jednání. Levitas tuto interpretaci označuje jako *morální diskurs*. Vylučování jsou chápána jako „underclass“, pozornost je soustředěna na jejich (patologické) morální a kulturní charakteristiky a základním mechanismem sociální inkluze je resocializace.

³ Rozlišují se příčiny na makroúrovni (mají strukturální a institucionální původ a vymykají se kontrole jedinců) a na mikroúrovni (zahrnují charakteristiky území a na něm žijících jedinců).

⁴ Berghman (1998: 258-259) vyjmenovává mezi hlavními institucionálními příčinami sociální exkluze selhání demokratického systému zajišťujícího občanskou integraci, pracovního trhu zajišťujícího ekonomickou integraci, sociálního státu posilujícího sociální integraci, a konečně rodiny a komunity, jež podporují interpersonální integraci.

Co se týče Evropské unie, je jí vlastní zejména integrativní a redistributivní diskurs. Podle Evropské komise (European Commission 2001) je sociální exkluze způsobena zejména řadou strukturálních a institucionálních příčin.⁵ V diskursu sociální politiky Evropské unie je sociální exkluze vymezována především jako důsledek kombinovaného vlivu nezaměstnanosti, nízké vzdělanosti a kvalifikace, nízkého příjmu, neadekvátního bydlení, zhoršeného životního prostředí, vysoké kriminality, nedostupnosti kvalitní lékařské péče a kvalitního vzdělávání, krize rodiny a dalších sociálních institucí klíčových pro občanskou společnost (církve, politické strany, občanská sdružení etc.). Mezi příčiny sociálního vyloučení se mohou ovšem zařadit i diskriminace obecně a diskriminace na trhu práce specificky, selhávání mechanismů inkluze a integrace, nezamýšlené efekty sociální politiky a nesoulad mezi oprávněními a povinnostmi.⁶

Chudoba nebo sociální exkluze?

Interpretace konceptu sociální exkluze osciluje mezi jeho chápáním jako odepření práva na zaměstnání a odepření občanských či, v užším slova smyslu, sociálních (kulturních) práv obecně. V prvním případě se má na mysli dlouhodobá nezaměstnanost či odepření práv participovat na trhu práce (sociální inkluze skrze zaměstnanost) a s tím spojená materiální deprivace. Takto interpretuje sociální exkluzi definice Evropské komise. „Pojmy chudoba a sociální vyloučení označují situaci, kdy je lidem znemožňována jejich plná participace na ekonomickém, sociálním, politickém a občanském životě a když jsou jejich příjem a další zdroje (osobní, rodinné či kulturní) do té míry neadekvátní, že je vylučují ze standardu a kvality života, považovaného ve společnosti v níž žijí za akceptovatelný (European Commission 2001).

V druhém případě jde o odepření občanských a zejména sociálních práv (negace sociálního občanství skrze stigmatizaci, diskriminaci) jako jsou právo na zdraví, vzdělání, bydlení, určitý minimální životní standard nebo minimální příjem. K této interpretaci patří i definice uváděná v „United Nations Development Program“ (UNDP), kde se sociální exkluzí rozumí nepřiznání základních občanských a sociálních práv a tam, kde tato práva nejsou upírána pak nedostatečný přístup k politickému a zákonnému systému nezbytnému pro uplatnění těchto práv. Podobně je například sociální exkluze chápána jako nedostatečný přístup k institucím občanské společnosti – zákonnému a politickému systému a k základní úrovni vzdělání, zdraví a finančních zdrojů, jež je nezbytná k zajištění tohoto přístupu (Burchardt 2000: 386).

Zatímco v akademickém diskursu je zřejmý příklon k druhému významu konceptu sociální exkluze, v politickém diskursu nacházíme příklon spíše k prvnímu pojetí (Tsakoglou a Papadopoulos 2002). Někteří autoři přitom nevidí velkého rozdílu mezi chudobou a sociální exkluzí (Whelan et al. 2002 či Sen 1999), jiní argumentují, že sociální exkluze je širším konceptem a vice versa (Nolan a Whelan 1996). Barnes (2002) konstatuje, že chudoba je jednodimenzionální a statický koncept, soustřeďující se na materiální potřeby a otázky (re)distribuce. Měřena je nejlépe nepřímo jako příjmová chudoba. Sociální exkluze je naproti tomu multidimenzionální a dynamický koncept soustředěný na relativní materiální i nemateriální potřeby a na sociální participaci. Měřena je nejlépe přímo. Rozdíly shrnuje Abrahamson (2001).

⁷ Rozdíly mezi konceptem chudoby a sociálního vyloučení vymezují různí autoři rozdílně. Shodují se však minimálně na tom, že chudoba je chápána většinou jako příjmová chudoba spojená s materiální deprivací, zatímco sociální exkluze je považována za multidimenzionální a je spojena s abstraktnějšími fenomény jako jsou sociální angažovanost a integrace a na rozdíl od chudoby, jež je chápána jako krajní pozice na kontinuu nerovnosti, je sociální exkluze považována za fatální a neakceptovatelné přerušení vztahů ke zbytku společnosti (Lessof a Jowell 2000).

Koncept sociální exkluze obecně zahrnuje celý komplex dílčích vyloučení, ale obecně se odkazuje především na katastrofickou povahu odloučení vylučovaných od hlavního proudu

Tabulka: Hlavní rozdíly mezi chudobou a sociální exkluzí⁷

	CHUDOBA	SOCIÁLNÍ EXKLUZE
Situace	nedostatečné zdroje	blokování schopnosti uplatnit svá práva
Příčiny	neuspokojené potřeby	blokování přístupu k institucím sociální integrace
Perspektiva	statické podmínky	dynamický proces
Stratifikace	vertikální (hierarchicky uspořádané třídy)	horizontální (insiders versus outsiders)
Politika	sociální transfery	sociální služby

Pramen: Abrahamson 2001 (upraveno)

společnosti (Room 1999). Konstatuje se, že přesun od konceptu chudoby ke konceptu sociální exkluze je výsledkem snahy zachytit nové rysy rostoucí chudoby 80. let našeho století: (a) její přetrvávání v čase a (b) prostorovou koncentrací (c) doprovázenou zde marginalizací, patologickým jednáním a vzdorováním normám hlavního proudu společnosti, ale současně i (d) závislostí na sociálním státu a doprovázejícím ji (e) rozpadem tradičních sociálních institucí jako je například rodina (Room 1990).

Dimenze sociálního vyloučení

Sociální exkluze v moderní společnosti je charakterizována některými autory šesti klíčovými atributy:

- Multidimenzionalita. Vede k nutnosti brát ohled na řadu vzájemných vztahů a vlivů mezi jednotlivými aspekty sociální exkluze a jejími podmínkami.
- Dynamika. Určitá úroveň nevýhod vede k sociálnímu vyloučení a to tyto výhody dále posiluje a v tomto zrychlujícím cyklu se vyloučení může stát přetrvávajícím v intrageneračním, ale i intergeneračním čase.
- Relativnost. Situace vyloučených je porovnávána se situací členů určitého celku, z něhož byli vyloučeni a jejichž oprávnění, životní šance, zdroje a moc jsou jim upírány nebo jinak nedostupné.
- Narušení sociálních vztahů. Rozpad sociálních sítí, ale i celkový malý přínos těch, které přetrvávají – důsledkem může být sociální izolace, horizontální segregace, pocit nezařazenosti, odcizení či dezintegrace.
- Omezenost komunálních/lokálních zdrojů. Mnozí jsou vyloučeni nikoliv jako jedinci nebo členové sociálních skupin, ale jako obyvatelé určitého území, určité komunity – v důsledku nedostatečnosti zdrojů komunity v níž žijí. Příkladem může být vyloučení v důsledku špatné dopravní obslužnosti, či dysfunkčnosti lokálního trhu práce a nedostatku pracovních příležitostí na něm (Wilson 1997).
- Omezení vlivu vyloučených nejen na společnost, ale i na vlastní osud. Příčiny sociální exkluze leží často mimo kontrolu postižených osob a mnohdy nejde ani o intenci jiných aktérů, příčiny jsou strukturálního charakteru.

Klíčový je pro nás první z atributů sociální exkluze, její multidimenzionalita. Jednotlivé

dimenze vyloučení se analyticky identifikují často odlišně, existuje však zásadní shoda alespoň na vyšší úrovni obecnosti. Hovoří se o ekonomickém, sociálním (v užším slova smyslu), politickém, kulturním vyloučení a symbolickém vyloučení (v tomto posledním případě je akcent přenesen na způsob či mechanismus vylučování – nikoliv vyloučení z čeho, ale jak). *Ekonomické vyloučení* je zdrojem chudoby a vyloučením ze životního standardu a životních šancí obvyklých ve společnosti či dané kolektivitě. Vylučování ovšem mohou být jedinci i ze skupin, jejichž ekonomický status sdílí, stejně jako mohou být z hlavního proudu společnosti vylučovány celé sociální skupiny a kategorie osob bez ohledu na výši svého životního standardu. Nehledě na to, že nízký životní standard může být nejen důvodem/příčinou, ale též důsledkem sociální exkluze. *Sociální vyloučení* v užším smyslu brání sdílet určité sociální statusy či sociální instituce a participovat na sociálních, ekonomických, politických a kulturních systémech, které podmiňují sociální integraci jedince do společnosti (Walker a Walker 1997). *Politické vyloučení* je upřením občanských, politických, ale i základních lidských práv a vyloučením z vlivu na společnost i vlastní osud. *Kulturní vyloučení* je odepření práva jedince či kolektivity participovat na kultuře společnosti a sdílet její kulturní kapitál, vzdělanost i hodnoty. Podle Giddense (1994) tyto dimenze vzájemně souvisejí a on sám k nim přidružuje i *vyloučení z reflexivního zařazení* do širšího sociálního řádu.

Sociální exkluze může být pocíťována v mnoha oblastech života: bydlení, vzdělávání, zdravotní péče, politika, sociální sítě. Existuje řada pokusů kategorizovat je například do ekonomické, politické a sociální dimenze (Bhalla and Lapeyre 1997: 418). Jiný pokus sféry sociální exkluze kategorizuje do dimenze spotřeby zboží a služeb na trhu (kupní síly), dimenze produkce neboli participace v ekonomických či sociálních ceněných aktivitách (zejména na placené práci), dimenze politické participace a politického vlivu a dimenze sociální integrace, neboli integrace v rodině, sociálních sítích, komunitě etc. (Burchardt et al. 2002: 31).

Podrobné vymezení sociální exkluze uvádí Percy-Smith (2000) rozlišující jeho dimenzi *ekonomickou* (dlouhodobá nezaměstnanost⁸, nízký příjem a příjmová chudoba,...), dimenzi *sociální* (rozbití tradiční domácnosti a rozpady manželství, bezdomovectví, kriminalita, nechtěná těhotenství nezletilých,...), dimenzi *politickou* (nízká účast ve volbách, upírání politických práv, neschopnost participace,...), dimenzi *komunitní* (devastované prostředí a obydlí, nedostupnost služeb, kolaps podpůrných sítí, ...), dimenzi *individuální* (fyzický nebo mentální handicap či nemoc, chybějící vzdělání a kvalifikace, ztráta sebevědomí a sebeúcty, ...), dimenzi *prostorovou* (koncentrace vyloučených v oblastech s kumulací rizikových vlivů jako je kriminalita a bez odpovídající kvality života: špatné životní prostředí, nedostatečná dopravní dostupnost a infrastruktura, nekvalitní občanská vybavenost včetně školství a zdravotnictví....) a dimenzi *skupinovou* (koncentrace uvedených charakteristik vyloučení v určitých konkrétních sociálních skupinách). Jak je zřejmé, prolínají se ve výše uvedeném výčtu dimenze různé úrovně, vlastnosti osob s charakteristikami jejich životního prostředí, ale i se sociálními procesy.

V souvislosti s dimenzemi sociální exkluze je třeba zmínit i její kulturní a prostorovou podobu, již se dotýkají některé její definice (Atkinson a Davoudi 2000). Metaforou sociální koncentrace exkluze je koncept „underclass“, metaforou kulturní koncentrace exkluze je kultura bídy

⁸ Její význam je podtržen v politickém diskursu Evropské unie spojenými mezi Národními akčními plány boje proti chudobě a sociální exkluzi a Národními akčními plány zaměstnanosti.

(viz Lewis 1966, 1969) a výrazem její prostorové koncentrace jsou slumy. Prostorová koncentrace sociální exkluze je velmi významná z hlediska sociologické teorie i z hlediska praktické sociální politiky. Ať již je příčina jejího vzniku a existence odvozována z osobních charakteristik vylučovaných jedinců či kolektivit nebo z charakteristik prostředí (fyzických i sociálních) v němž žijí, či ještě lépe, jsou nuceni žít. V druhém případě jde o strukturální vysvětlení, které nepovažuje deprivaci, chudobu a vyloučení za izolovaný problém atomizovaných jedinců, ale klade je do sociálních vztahů: mohou být vylučováni jinými lidmi, sociální strukturou, sociálními institucemi, sociálními procesy, sociální politikou (Seyfang 2004). Atributy územní sociální exkluze vznikají jak koncentrací sociálně vylučovaných osob⁹ a sociálních skupin, tak i naopak – atributy území významně zvyšují riziko sociální exkluze jeho obyvatel (Wilson 1987 a 1997). Příčiny chudoby a sociálního vyloučení na individuální, skupinové a regionální úrovni jsou úzce propojeny a navzájem se ovlivňují.¹⁰ Faktem přitom je, že většina studií se soustřeďuje na chudobu a sociální exkluzi jedinců či domácností a ignoruje její kontextuální podmínky – tedy chudobu a exkluzi lokalit či regionů, v nichž žijí (Stewart 2003). Trend v sociální politice Evropské unie se ovšem v současné době obrací.

Dobrovolné odloučení

Specifickým problémem je dobrovolné odloučení. Někteří autoři je chápou jako zvláštní formu sociální exkluze, jiní je doporučují chápat spíše jako sociální izolaci (jež může být ovšem také dobrovolná i nedobrovolná) a termín sociální exkluze vyhradit jen pro stav, jenž je dán skutečnostmi, nad nimiž vylučovaný subjekt (jedinec, komunita, sociální kategorie) nemá kontrolu a projevuje se jeho neschopností občanské participace¹¹ (mnohdy se dodává – o níž má zájem). Dobrovolné odloučení může být prostředkem posilování identity a soudržnosti v sociálním prostředí, které je vůči dané komunitě nepřátelské, nebo je jako nepřátelské vnímáno. Ať již proto, že v něm dochází k diskriminaci členů komunity, kteří jsou vystaveni projevům nepřátelství či opovržení (pasivní dobrovolné odloučení jako rezignace na integraci), nebo proto, že jsou v něm vystaveni pokušení a mohou zde ztratit svoji původní náboženskou, etnickou nebo kulturní identitu (aktivní dobrovolné odloučení jako odmítnutí integrace). Snaha o uzavřenost a udržení vlastního způsobu života může být indikována mírou a povahou kontaktů dané uzavřené komunity s okolím, včetně míry homogamie manželství jejich členů, nebo udržováním odděleného školství apod. Vede se diskuse o tom, zda dobrovolné odloučení je sociální exkluzí. I když dobrovolné odloučení často nemá pro jedince či komunity, jež se pro ně rozhodnou, negativní konsekvence, představuje vždy riziko pro sociální stabilitu celé společnosti.¹²

⁹ Regionální nerovnosti jsou odrazem toho, že určité regiony postrádají zdroje (kvalifikovanou pracovní sílu, infrastrukturu, finanční prostředky etc.) potřebné ke svému rozvoji.

¹⁰ Regionální úroveň chudoby či nezaměstnanosti může posilovat mechanismy jejího intergeneračního transferu (Stewart 2002: 6). Úroveň a dostupnost vzdělání v dané lokalitě ovlivňuje budoucí profesní zařazení a příjem, naučené vzorce jednání i budoucí strategie na trhu práce etc.

¹¹ To je případ definice používané Center for Analysis of Social Exclusion na London School of Economics, která za sociálně vyloučené označuje jen ty, jež jsou usídleni v dané společnosti, ale nemohou participovat na normálních aktivitách občanů dané společnosti z důvodů, jež jsou mimo jejich kontrolu (Burchardt et al 1999).

¹² Je například únik elit z veřejného prostoru jako forma sociální izolace sociální exkluzí? Někteří autoři jsou toho názoru, že ano. Podle nich jde o vyloučení většiny menšinou nejbohatších a nejvlivnějších. Jako doklad toho, že sociální exkluze nemusí být vždy exkluzí menšiny většinou, se uvádí apartheid v Jižní Africe. Zde tomu bylo naopak.

Sociální exluze a trh práce

Zabýváme-li se jednotlivými dimenzemi sociální exluze, má zvláštní význam v dnešní výkonové společnosti ekonomické vyloučení a v užším smyslu pak vyloučení z placené práce (z trhu práce nebo – jakožto marginalizace - na trhu práce). Participace na trhu práce je totiž v moderní meritokratické společnosti zvláště důležitá a rizika vyloučení zde nejsou jen riziky chudoby. Podle Durkheima (1893) znamená v moderní individualizované společnosti placená práce kooperaci lidí a jejich zahrnutí do širších společenských vazeb, jež jsou základem integrace a solidarity. Vyloučení z práce tak představuje nebezpečí odloučení od životního stylu a kultury ve společnosti převládající. Podobně Dahrendorf (1988) i Bauman (1998) pokládají – bez ohledu na pochybnosti o dosažitelnosti placené práce pro větší část členů (post)moderních společností¹³ – omezenou participaci lidí na trhu práce či v systému produkce a návazně i vyplývající omezení v úrovni a vzorcích spotřeby za hlavní zdroje sociální exluze. Zmíněná omezení totiž ve společnosti „producentů“ či „konzumentů“ (Bauman 1998) blokují i další možnosti sociální inkluze.

Problém sociální exluze se v (post)moderních společnostech vyhrocuje právě proto, že se v nich přístup k placenému zaměstnání stává více a více nejistým, přičemž sociální dopady této nejistoty se výrazně diferencují. Redukce dlouhodobé nezaměstnanosti (jakožto hlavního zdroje sociální exluze) patří k základním cílům Lisabonské strategie v úsilí o dosažení sociální koheze. Za prvé, technologické změny a modernizace vedly k substituci práce kapitálem a krom toho i k substituci nekvalifikované práce prací kvalifikovanou (Gual 1998). Za druhé, globalizace ekonomické soutěže a s ní spojená vysoká mobilita kapitálu zvýšila tlaky na omezování pracovních nákladů, což se projevuje zejména v tlaku na mzdy, na odvody z pracovní síly (sociální pojištění) a na daňové zatížení (srovnej Jordan 1999, Standing 1999, Beck 2000, Heery a Salmon 2000). Flexibilizace pracovní síly se stává klíčovým požadavkem soudobých globalizovaných trhů práce. Nejsilnější jsou důsledky těchto požadavků právě pro nekvalifikovanou, nedostatečně a nevhodně kvalifikovanou pracovní sílu. Za třetí, reakcí účastníků trhů práce na rostoucí nejistoty na trhu práce je snaha o redistribuci rizik, sociální přenos narůstajících rizik na specifické segmenty trhu práce a na specifické kategorie pracovníků - a tudíž i sociální diferenciaci rizik. Tento fenomén byl definován jako dualizace pracovních trhů (srovnej Berger a Piore 1980), jako rozpor mezi primárními (chráněnými trhy práce, méně flexibilizovanými) a sekundárními (otevřenými, plně soutěživými, nechráněnými, plně flexibilizovanými) trhy práce či jako rozpor mezi „insidery“ a „outsidery“ na trhu práce. Proces diferenciaci rizik na trzích práce probíhá v závislosti na kvalitách lidského kapitálu, jeho kumulaci a sociálním přenosem, stejně jako v závislosti na kvalitách sociálního kapitálu – a sociálních bariérách přechodu mezi segmenty trhu práce.¹⁴

V důsledku těchto procesů „znejistilo“ postavení pracovní síly na trhu práce, což nejvíce postihlo právě pracovníky na sekundárních pracovních trzích. Projevem narůstajících rizik je nejen nezaměstnanost (zvláště dlouhodobá), ale také nestabilita zaměstnání, přerušovaná pracovní kariéra, dočasné zaměstnání, nedobrovolná práce na částečný úvazek, práce pod úrov-

¹³ Stále častěji se dnes hovoří o plné zaměstnanosti, alespoň v jejím klasickém pojetí, jako o nespelnitelném snu (Dahrendorf 1988).

¹⁴ Bariéry se utvářejí nejen podle akumulovaných kvalit lidského kapitálu a kvalit sociálních sítí, ale i v důsledku diskriminace dle sociálních charakteristik lidí – k těm patří zejména pohlaví, věk, etnikum.

¹⁵ V důsledku nekompromisního tlaku vysoce mobilního kapitálu na pracovní náklady v ekonomikách vystavených globální soutěži narůstá nejen váha dočasných a legislativně špatně chráněných míst, ale hlavně váha neformálního sektoru a nelegálních zaměstnavatelských praktik.

ní kvalifikace, zhoršené mzdové a pracovní podmínky zaměstnání, nedobrovolné nestandardní formy zaměstnávání jako je subkontraktace, sebezaměstnávání či neformální zaměstnání. V globalizovaných postmoderních ekonomikách narůstá objem nejistých („precarious“) zaměstnání (Paugam 1995). Okruh omezovaných „jistot“ pracovníků je přitom relativně široký. Podle Standinga (1999: 52) se jedná o jistotu:

- Postavení na pracovním trhu (odpovídající příležitosti k zaměstnání)
- Zaměstnání (ochrana proti propuštění)
- Práce (ve smyslu profese, kariéry, kvalifikace)
- Reprodukce kvalifikace (příležitost získat a udržet si pracovní dovednosti)
- Příjmu (ochrana příjmu garancemi jako je minimální mzda, indexace mezd atp.)
- Reprezentace v pracovních vztazích (právo na kolektivní vyjednávání)
- Bezpečnosti práce (ochrana proti pracovnímu úrazu a zdravotnímu poškození).

Proces „precariousness“ (znejistění) má závažné sociální důsledky. Beck (2000: 4), dokonce pracuje s termínem „brazilianizace“ pracovních trhů vyspělých západních společností¹⁵ a tvrdí, že globalizovaný kapitalismus rozkládá ústřední hodnoty pracovní společnosti, že rozbíjí historicky zformované vazby mezi kapitalismem, sociálním státem a demokracií. Totiž tím, že prosazuje „utopii demokratické ngramotnosti“, ohrožuje svou vlastní legitimitu. Centrální se pak v jeho očích jeví problém „jak bude demokracie možná s koncem společnosti plné zaměstnanosti“.

Podobně Heery a Salmon (2000: 9) upozorňují na široké sociální důsledky flexibilizace pracovních trhů: „formování stále více nejisté pracovní síly je spojeno s mnoha sociálními zly, jež zahrnují překážky v rozvoji dovedností lidí v systému produkce, erozi důvěry spotřebitelů v oblasti spotřeby, zvyšující se nerovnosti příjmu a majetku a sníženou sociální kohezi, což se projevuje růstem zločinnosti, rozpadem rodiny a politickým odcizením“. Zmiňované důsledky flexibilizace trhů práce souvisí ovšem ani ne tak s obecným růstem „nejistot“ jako s tím, že jejich dopady jsou výrazně sociálně diferencované. Možnosti zaměstnání v sekundárním segmentu trhu práce závisí jednoznačně na plném podřízení se pracovní síly požadavkům flexibility a na akceptaci minimálních jistot ve zmiňovaných dimenzích. K negativním důsledkům flexibilizace pak patří i to, že sama práce ztrácí pro významnou část ekonomicky aktivní populace svou hodnotu – jak meritorní (práce jako seberealizace, práce jako smysluplná aktivita, jež poskytuje sebeúctu, tedy práce jako *work*), tak i instrumentální (práce jako prostředek k získání ekonomických zdrojů a zajištění konzumu, práce jako *job*).

V procesu flexibilizace dochází k omezování kvality práce včetně její autonomie, stejně jako k omezování jejího instrumentálního přínosu – výše mzdy.¹⁶ Současně se snižují šance na dosažení pracovních příležitostí na primárních trzích práce, takových, které by poskytovaly větší míru „jistot“, nejen v důsledku diferenciací šancí na trhu práce, ale také v důsledku zužování oblastí, jež by takové „jistoty“ mohly poskytnout. To vše oslabuje u nemalé části pracovní síly zájem o soutěž o práci na trhu práce, vede k závislosti na sociálních dávkách, často v kombinaci s neformálními příjmy. Princip meritokratické, tržně orientované společnosti je v sázce. Rizika soutěže jsou vysoká: ztráty jsou časté a bolestné, s mnoha psychickými a sociálními náklady, a šance na úspěch nejsou otevřené všem jejím účastníkům v dostatečné a srovnatelné míře. Nicméně procesy deregulace trhů práce spojené s globalizací přinesly jisté „kompenzace“ v možnostech získání dočasných zaměstnání a příjmů na neformálním trhu práce. Marginalizace/exkluze na trhu práce je ovšem v jistých ohledech i „sociálně funkčním“ fenoménem.

¹⁶ Někteří autoři ovšem odlišují funkční flexibilitu, která spočívá ve zvyšování kvalifikace a schopnostech pracovníků. Pro tento účel zde využíváme pojem zaměstnatelnost (viz dále).

V kontextu globalizované ekonomiky sehrává pak marginalizovaný segment pracovní síly nejen roli „rezervní pracovní armády“ (Gans 1995), respektive vysoce flexibilního výrobního faktoru. Získává další významné funkce: předně proces exkluze části pracovníků z formálního pracovního trhu umožňuje chránit pracovní místa pro pracovníky uvnitř primárních pracovních trhů (tito získávají pozici „insiders“, srovnej Lindbeck, Snower 1997).

Za druhé v důsledku deregulace a flexibilizace sekundárního segmentu či „spodního konce trhu práce“, vznikají skupiny příležitostných pracovníků bez stabilního místa na formálním trhu práce, jen s minimálními pobídkami se na formálním trhu práce zúčastní.¹⁷ Tato pracovní síla je dobře dostupná pro poptávku těch zaměstnavatelů, kteří se vyhýbají daňovým odvodům z pracovní síly a zvyšují tak své kompetitivní schopnosti. Nebo dokonce umožňují svými aktivitami vytvářet specifickou efektivní nabídku zboží v „nelegální ekonomice“ jako jsou například drogy a prostituce (Gans 1995, Jordan 1996). Beck na druhé straně upozorňuje (2000: 103), že neformální ekonomika má v kontextu postmoderních pracovních trhů obrovský potenciál sociálně integrovat lidi, kteří skutečně chtějí pracovat a může jim nabídnout reálné šance vydělat si na živobytí. Diskutuje paradox překonání nezaměstnanosti cestou sociálního vyloučení z formálního trhu práce: jde podle něj o jistou „svobodu v nejistotě“.

Za třetí pak je na trhu práce marginalizovaná/exkludovaná skupina lidí subjektem stigmatizace a symbolického přenesení obav (*displaced threats*) z ekonomických rizik globalizované ekonomiky pocíťovaných příslušníky majoritních sociálních skupin, a to na úroveň individuálních selhání a morální nepřizpůsobivosti příslušníků marginalizovaných skupin (srovnej Gans 1995). Jen tak je totiž možné morálně nadále odůvodnit platnost a legitimitu principů meritokracie. A také je tímto přenosem ospravedlněna politika omezení sociální ochrany marginalizovaných skupin či politika „donucení“ k práci (*workfare, policy of enforcement*, Jordan 1996). Za takových okolností akceptace požadavků flexibilizace nezaměstnanými s cílem získat zaměstnání nepřináší jim vždy sociální začlenění. Naopak, dochází pravidelně k dalšímu zvýšení „dočasnosti“ a rizikovitosti jejich postavení na trhu práce a k prohlubování jejich exkluze na formálním trhu práce. Podobně i opatření aktivní politiky trhu práce – pokud jsou spojena pouze s další flexibilizací pracovní síly – nemusí být účinným nástrojem sociální inkluze.

Marginalizace a exkluze na trhu práce představují však svými jinými sociálními důsledky (ztráta sociální participace v dalších sférách života, sociální exkluze) a ekonomickými důsledky (snížení efektivní nabídky práce, poruchy fungování trhu) závažné porušení principů sociální spravedlnosti, solidarity a sociální koheze. Předně, pracovní etika může fungovat jen ve společnosti, kde práce je dostupná (Jordan 1999: 50). Stejně tak požadavek reciprocity občanských práv a závazků může být vyžadován a naplněn jen za podmínek alespoň přibližně rovných příležitostí. Pracovní etika, občanské závazky a principy meritokracie nejsou se sociálním vyloučováním slučitelné. Nejsou-li podmínky k účasti na trhu práce rovnoprávné, dochází k exkluzi na dvou sociálních úrovních: první z nich je vnucená a postupně i přijatá exkluze těch, kteří nemají šance na dobré příležitosti, zjevná ve formě jejich rezignace na tržní soutěž. Vedle toho dochází k odmítání většinové společnosti participovat na solidaritě s těmi, kteří na účast v společném systému „tržní hry“ rezignovali. Principy solidarity, občanství a demokracie jsou ohroženy. Shodou okolností jde o základní principy, o něž se opírá koncept „sociální koheze“. Stojí ještě za zmínku, že podobně jsou narušeny i funkce trhu. Exkludovaná pracovní síla nepřináší svou účastí na trhu práce omezení mzdových tlaků, jež narušují rovnováhu trhu práce, neboť tato pracovní síla není pro zaměstnavatele vhodným zdrojem pro obsazení jejich pracovních

¹⁷ Jordan (1996) používá termín hyperznáhodnění - „hypercausalisation“.

míst (Layard 1996). Rozsah efektivní nabídky pracovní síly na formálním trhu práce je naopak omezen, což mzdové tlaky ze strany „insiderů“ ještě zvyšuje a způsobuje růst přirozené míry nezaměstnanosti.

Závěr

Boj proti sociální exkluzi, snaha o sociální inkluzi a posilování sociální koheze jsou součástí sociálního modelu Evropské unie, jenž je založen na společně sdílených hodnotách, přestože se sociální politiky jejich členských zemí v mnohém významně liší. Hodnocení sociální exkluze jakožto nežádoucího společenského jevu je založeno na myšlence práva jedince na základní životní standard (bydlení, vzdělání, zdraví, služby, práci) a na myšlence jeho práva na participaci ve společnosti a tak je spjata i s obecnějšími koncepty jako je občanství jakožto soubor oprávnění k určitým občanským, politickým a sociálním právům, i jako soubor určitých povinností s užíváním těchto práv spojených. Je ovšem třeba poznamenat, že boj proti sociální exkluzi není motivován jen soucitem s osudem jejich obětí. Na jedné straně je tato motivace ryze pragmatická a na druhé straně je ideologické povahy. Je totiž reakcí na to, že sociální exkluze zpochybňuje základní koncepty, kolem nichž je budována moderní evropská společnost. Ruší rovnost příležitostí, čímž je ohrožován akceptovaný model sociální spravedlnosti, který je na této rovnosti založen a znemožněním efektivní participace (Barry 1998) zpochybňuje koncept aktivního občanství.

Literatura

- Abrahamson Peter. 2001. „Poverty and Income Distribution: Inequality, Financial Poverty, Persistent Poverty and Deprivation Indicators“. Presented at the International Conference on Indicators for Social Exclusion: Making Common European Objectives Work (Cited in Todman 2004).
- Atkinson Rob and Simin Davoudi. 2000. “The Concept of Social Exclusion in the European Union: Context, Development and Possibilities”. *Journal of Common Market Studies*, 38(3):427-428.
- Barnes M. et al. 2002. *Poverty and Social Exclusion in Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Barry Brian. 1998. *Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income*. London: CASE – Centre for Analysis of Social Exclusion, Working Paper 12 (August 1998).
- Barry Brian. 2002. “Exclusion, Isolation and Income”. In *Understanding Social Exclusion*, eds. by John Hills, Julian Le Grand and David Piachaud. Oxford: Oxford University Press.
- Baumann Zygmunt. 1998. *Work, Consumerism and the New Poor*. Oxford: Oxford University Press.
- Beck Ulrich. 2000. *The New Brave World of Work*. Cambridge: Polity Press.
- Berger Suzanne and Michael J. Piore. 1980. *Dualism and Discontinuity in Modern Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Berghman Jos. 1998. “Social Protection and Social Quality in Europe”. Pp. 251-268 in *The Social Quality of Europe*, ed. by W. Beck, L. van der Maesen and A. Walker. Bristol: The Policy Press.
- Bhalla Ajit and Frederic Lapeyre. 1997. “Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework”. *Development and Change*, 28:413-433.
- Burchardt Tania, Julian Le Grand and David Piachaud. 1999. “Social Exclusion in Britain 1991-1995”. *Social Policy and Administration*, 33(3)227:244.
- Burchardt Tania, Julian Le Grand and David Piachaud. 2002. “Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure”. In *Understanding Social Exclusion*, eds. by John Hills, Julian Le Grand and David Piachaud. Oxford: Oxford University Press.
- Burchardt Tania. 2000. “Social Exclusion: Concepts and Evidence”. In *Breadline Europe: The Measurement of Poverty*, eds. by David Gordon and Peter Townsend. Bristol: The Policy Press.
- Dahrendorf Ralf. 1988. *The Modern Social Conflict: An Essay on the Politics of Liberty*. London: George Weidenfeld and Nicolson (slovensky 1991. Dahrendorf Ralf. *Moderný sociálny konflikt*. Bratislava: Archa).
- Duffy Katherine. 1995. *Social Exclusion and Human Dignity in Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Durkheim Émile. 1893. *De la division du travail sociale*. Paris: Presses Universitaires du France (česky Durkheim Émile. 2004. *Společenská dělba práce*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury).
- European Commission. 2001. *Report on Indicators in Field of Poverty and Social Exclusion*. Brussels: European Commission.
- Gans Herbert J. 1995. *The War Against The Poor: The Underclass and Antipoverty Policy ?* New York: Basic Books.
- Gaul Jordi. 1998. „The Employment Debate: Employment Performance and Institutional Change“. Pp. 1-33 in *Job Creation: The Role of Labor Market Institutions*, ed. by Jordi Gual. Cheltenham: Edward Elgar.

- Giddens Anthony. 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens Anthony. 1998. *The Third Way*. Cambridge: Polity Press.
- Girard René. 1997. *Obětní beránek*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Heery Edmund and John Salmon (eds). 2000. *The Insecure Workforce*. London: Routledge.
24. Jordan Bill. 1996. *The Theory of Poverty and Social Exclusion*. Oxford, Cambridge Polity Press.
- Jordan Bill. 1999. *The New Politics of Welfare*. London: Sage.
- Layard Richard. 1996. "Preventing Long-term Unemployment. An Economic Analysis". Pp. 55-69, in *The Social Challenge of Job Creation*, ed. by Jordi Gual. Cheltenham: Edward Elgar.
- Lesoff Cali and Roger Jowell. 2000. *Measuring Social Exclusion*. Oxford: CREST-Centre for Research into Election and Social Trends.
- Levitas Ruth. 2000. "What is Social Exclusion? In *Breadline Europe: The Measurement of Poverty*, eds. by David Gordon and Peter Townsend. Bristol: The Policy Press.
- Lewis Oscar. 1966. *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty - San Juan and New York*. New York: Random House.
- Lewis Oscar. 1969. "The Culture of Poverty". Pp. 187-220 in: *On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Sciences*, ed. by D. P. Moynihan. New York: Basic Books.
- Lindbeck Assar and Snower Dennis J. 1997. *The Division of Labor within Firms. Discussion Paper*. Stockholm: Institute for International Economic Studies, University of Stockholm.
- Luhman Niclas. 1986. *Ecological Communication*. Cambridge: Polity Press
- Nolan Brendan and Christopher T. Whelan. 1996. *Resources, Deprivation and Poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- Paugam Serge. 1995. „The Spiral of Precariousness: A Multidimensional Approach to the Process of Social Disqualification in France“. Pp.49-79, in *Poverty and Social Exclusion in Europe*, ed. by Graham Room. Bristol: The Policy Press.
- Percy-Smith Janie. (ed.). 2000. *Policy Responses to Social Exclusion. Towards Inclusion?* Buckingham: Open University Press.
- Room Graham et al. 1990. *New Poverty in the European Community*. London: McMillan.
- Room Graham. 1995. *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Cambridge: Polity Press.
- Room Graham. 1999. "Social Exclusion, Solidarity and the Challenge of Globalization". *International Journal of Social Welfare*, 8(1):166-174.
- Seyfang Gill. 2004. Working Outside the Box: Community Currencies, Time Banks and Social Inclusion. *Journal of Social Policy*, 33(1):49-71.
- Silver Hilary. 1994. "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms". *International Labour Review*, 133(5-6): 531-578.
- Silver Hilary. 1995. Reconceptualizing Social Disadvantage: Three Paradigms of Social Exclusion. Pp. 57-80 in *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, ed. by G. Rodger; Ch. Gore; J. B. Figueiredo. Geneva: Internal Labour Organisation - International Institute for Labour Studies.
- Standing Guy. 1999. *Global Labour Flexibility. Seeking Redistributive Justice*. Houndmills: Macmillan Press.
- Stewart Kitty. 2002. *Measuring Well-Being and Exclusion in Europe's Regions*. London: CASE-Centre for Analysis of Social Exclusion (CASEpaper 53).

- Stewart Kitty. 2003. "Monitoring Social Inclusion in Europe's Regions". *Journal of European Social Policy*, 13(4):335-356.
- Tsakoglou Panos and Fotis Papadopoulos. 2002. "Aggregate Level and Determining Factors of Social Exclusion in Twelve European Countries". *Journal of European Social Policy*, 12(3):211-225.
- Walker Alan and Carol Walker. 1997. *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*. London: Child Poverty Action Group.
- Whelan Christopher T., Richard Layte and Marie Bertrand. 2002. "Multiple Deprivation and Persistent Poverty in the European Union". *Journal of Social Policy*, 12(2):91-105.
- Wilson William J. 1997. *When Work Disappears. The World of the New Urban Poor*. New York: Alfred A. Knopf.
- Wilson William J. 1987. *The Truly Disadvantaged: The Underclass, the Ghetto and Public Policy*. Chicago: Chicago University Press.

Příloha: Dimenze sociální exkluze/inkluze a sociální (ne)soudržnosti
Negativní kvality

<i>Dimenze sociální exkluze/inkluze a subsystémy sociální integrace</i>	Ekonomický subsystém (trh práce, spotřeba)	Sociální subsystém	Občanský/politický subsystém	Kulturně-normativní subsystém
1 Mikro-úroveň: Exkluze	Marginalizace na trhu práce (dlouhodobá a opakovaná nezaměstnanost) Chudoba (příjmy a materiální deprivace) In-kompetence, Nízké vzdělání, diskriminace	Sociální izolace, nedostatek kontaktů a podpory ze sociálních sítí Geografická izolace, neschopnost mobility, nekvalitní sociální sítě	Omezený přístup k institucím, Diskriminace, omezená participace Odklon od sociálních norem, sociální patologie Nezájem o politiku	Neschopnost přijetí kulturní a hodnotové odlišnosti, diskriminace Symbolická diskriminace, oprese, stigmatizace Odmítání norem, neschopnost akceptace norem
2 Mezo-úroveň: Sociální kapitál				
2 a Individuální dimenze	Vědomí nerovných šancí	Nedůvěra v ostatní lidi/skupiny	Nedůvěra v instituce	Vyhýbání se, despekt, averze
2 b Sociální dimenze	Diskriminace, subordinace a omezení příležitostí některým skupinám	Slabé neformální sociální sítě a kontakty	Nedodržování norem	Intolerance + neshoda v základních pravidlech Vytváření subkultur
2 c Sociální dimenze (institucionální)	Omezený přístup k ekonomickým institucím	Nedůvěra v instituce Neúčast ve formálních organizacích	Občanská a politická pasivita a neúčast (volby, referenda, členství – strany, hnutí, atp.)	Konflikt s institucemi, Rozklad institucí, Vyhýbání se institucím
3 Makro-úroveň:	Nesoutěžeschopnost, Neúčast na trzích	Sociální izolace, sociální vyloučení	Nelegalita a nestabilita institucí (zejména jde o stát a jeho instituce, welfare state)	Hodnotový konflikt, sociální anomie

Pozitivní kvality

<i>Dimenze sociální exkluze/inkluze a subsystémy sociální integrace</i>	Ekonomický subsystém (trh práce, spotřeba)	Sociální subsystém	Občanský/politický subsystém	Kulturně-normativní subsystém
1 Mikro-úroveň: Inkluze	Inkluze na trhu práce (zaměstnatelnost) Dostatečné příjmy a materiální saturace Dostatečné kompetence a vzdělání, přístup k trhům	Dostatečné a kvalitní sociální kontakty a podpora sociálních sítí Možnosti prostorové a sociální mobility	Rovný přístup k institucím, plná participace Respekt k sociálním normám, dodržování norem Politická angažovanost	Internalizace norem Přijetí kulturní a hodnotové odlišnosti a tolerance k nim
2 Mezo-úroveň: Sociální kapitál				
2 a Individuální dimenze	Vědomí rovných šancí	Důvěra v ostatní lidi/skupiny	Důvěra v instituce (social, political trust)	Uznání, respekt
-----	-----	-----	-----	-----
2 b Sociální dimenze	Ne-diskriminace, stejné příležitosti	Dostatečné a kvalitní neformální sociální sítě a kontakty	Dodržování norem	Pluralizmus, tolerance + shoda v základních pravidlech a hodnotách
-----	-----	-----	-----	-----
2 c Institucionální dimenze	Rovný přístup k ekonomickým institucím/trhům zejména	Účast ve formálních organizacích	Občanská a politická participace (volby, referenda, členství – strany, hnutí, atp.)	Respekt k institucím, Podpora institucí
3 Makro-úroveň:	Plná účast, soutěžeschopnost, integrace v trhu	Integrace v/do systému sociálních vztahů	Legalita a stabilita institucí (zejména stát a jeho instituce)	Hodnotový konsenzus, tolerance Důvěra v sociální kohezi

Poznámka: Sociální soudržnost i sociální inkluzi lze chápat jako kvality, které prostupují ve čtyřech dimenzích začlenění do společnosti, respektive ve čtyřech sociálních subsystémech. Zatímco sociální inkluze je procesem a kvalitou odehrávajícím se především na mikrosociální úrovni (jedinec, skupina ve vztahu k širšímu společenství), pak sociální koheze je makrosociálním procesem a kvalitou. Procesy, které spojují obě úrovně, jsou samozřejmě sociální interakce, sociální kapitál je pak prostupuje jako kvalita.

Sociální soudržnost, solidarita a péče o staré lidi v rodinách

Hynek Jeřábek

Vztah pojmů sociální soudržnost a péče o staré lidi v rodině

Téma pomoci starým členům rodiny - babičkám anebo dědečkům je součástí řešení širšího okruhu problémů sociální soudržnosti z několika důvodů:

- a) Předpokladem převzetí povinnosti péče o starého člověka rodinou jeho dětí je pocit soudržnosti, vděčnosti, povinnosti, v každém případě pak pokrevní vazby a soudržnosti s ní spojené. Některé z dětí se rozhodne převzít roli pečovatele v situaci, kdy je to třeba. Hilary Graham charakterizuje vztah péče jako „práci z lásky“, hájí celostní pojetí péče jako specifického typu sociálního vztahu a upozorňuje na potřebu ani analyticky nerozdělovat péči na cit lásky a mechanismus obsluhy nebo služby. Zdůrazňuje, že rozdělením obou složek péče mizí závažné a rozlišující definitorické znaky tohoto sociálního vztahu a aktivity. (Graham 1983, 28-29) Jinými slovy - vyloučíme-li emoci, péči nepochopíme.
- b) Sociální soudržnost vázaná na spojnici rodič - dítě není jediným aspektem sociální soudržnosti, který je možno v nastalé situaci vyzorovat. Velice častá a významná je vazba sociální soudržnosti mezi manžely. Pro osoby ve věku 65 a více let je však smutnou skutečností, že část starších lidí již ovdovělo, anebo žije bez manželského partnera. Platí to asi pro 40% mužů a pro 60% žen v této věkové kategorii. Podrobnější statiky uvádějí pro USA v roce 1983, že 80% mužů ve věku 65-74 let a stále ještě v 71% mužů ve věku nad 75 let žije se svými manželkami. Údaje pro ženy jsou výrazně odlišné. 49% žen ve věku 65-74 let a již jen 24% žen ve věku nad 75 let žije se svým manželem. Většina ostatních mužů a žen byli vdovy a vdovci. (Hess 1986, 7) Další vazby sociální soudržnosti mezi členy rodiny, která se rozhodne postarat o svou babičku nebo dědečka, lze vysledovat mezi členy této rodiny. Jsou jednak významným motivem pro souhlasné přijetí společného rozhodnutí starat se o seniora v rodině, jednak přispívají ochotě přizpůsobit život rodiny, a tedy i svůj vlastní, nastalé situaci.
- c) Péče rodiny o svého staršího člena je zpravidla jen jedním z projevů širě pojaté sociální soudržnosti této rodiny. Předchozími formami projevů této rodinné soudržnosti byla např. pomoc prarodičů v péči o vnoučata a o domácnost mladé rodiny, jejich podpora a pomoc, když to „mladí“ potřebovali. S tím je pak spojována představa samozřejmosti pomoci „na oplátku“ stárnoucím rodičům, kteří to potřebují.

- d) Sociální soudržnost je předznamenána velmi pravděpodobně také „hodnotovým systémem“, který je sdílen v širší rodině. Existuje patrně představa povinnosti převzít povinnost této péče o nesoběstačného člena rodiny. Tato představa pak hypoteticky stojí na počátku řetězce rozhodnutí jako jakási nevyslovená konstanta předběžně rámuující množinu možných rozhodnutí a ostře ji oddělující o jiné množiny rozhodnutí, která „nepřicházejí v úvahu“.

Zamysleme se nyní nad souvislostmi mezi rozvažováním rodiny, která se bude starat o svého starého člena, a prvky sociální solidarity, kterou tato rodina tímto činem nutně projevuje, respektive nad charakteristikami sociální soudržnosti v této širší rodině.

V první části této stati jsem se nechal inspirovat úvahami Antonia M. Chiesiho (Chiesi 2002) a Jiřího Musila (Musil 2004), kteří připomenuli spojitost mezi pojmy **sociální soudržnost** a **sociální solidarita** a upozornili na cenné myšlenky Emila Durkheima, na jeho typologii mechanické a organické solidarity. Vybídnut těmito pracemi jsem se pokusil pojmové srovnání aplikovat na situaci pomoci v rodině, kde oba pojmy - solidarita i sociální soudržnost mají svůj zřejmý význam.¹ Následující úvahy vycházejí ze zmíněných Durkheimových pojmů „mechanická solidarita“ a „organická solidarita“ a vymezují jejich vztah k pojmům solidarita v rodině a sociální soudržnost rodiny pomáhající starému člověku.

1. Mechanická a organická solidarita v pečující rodině

Uvažujme nejprve v pojmech sociální solidarity tak, jak nám je nabízí koncepty Emila Durkheima - „mechanická solidarita“ a „organická solidarita“.² Prvky Durkheimovy mechanické solidarity³ nacházíme v situaci rodinné pomoci všude tam, kde členové rodiny sdílejí společnou situaci a v ní také: „...prožívají tytéž city, souhlasí se stejnými hodnotami a řídí se stejnými vzory...“ (Sedláček 1996). Podobně jako Durkheim charakterizoval členy tradiční společnosti jejich obdobnou situací, především v dělbě práce, a ta je spolu mechanicky solidarizuje, také v situaci rodiny rozhodující se převzít péči o svého starého člena vidíme podobný aspekt „sdílených citů, hodnot a norem“. Jsou to okolnosti, kdy všichni členové rodiny jsou vystaveni společnému nároku, výzvě, situaci, kterou by měli společně řešit. Je to sdílení situace a jsou to společné pohledy na svět uzpůsobené a produkovány touto výzvou. Někdy je dokonce společné shodné vnímání tak výrazné a jednoznačné, že otázka po „primárním rozhodnutí“ - převzít péči nebo ne - vůbec není položena - odpověď je považována za samozřejmou.⁴

¹ Skutečnost, že mechanickou solidaritu Durkheim spojuje s tradiční společností a organickou solidaritu s moderní, je v kontextu našich úvah méně důležité. Zato fakt, že mechanická solidarita skupiny předpokládá sdílenou sociální situaci, podobnost a blízkost postavení a kolektivní uvědomění si těchto skutečností je v kontextu úvah o pomáhající rodině významný moment, který nám může pomoci při konceptualizaci úlohy. Na rozdíl od mechanické, Durkheimova organická solidarita je založena na dělbě práce a na závislosti mezi vykonávanými rolemi členů skupiny. Také toto vymezení je v souvislosti s pomáhající rodinou bezesporu inspirativní.

² Pochopitelně je si autor vědom, že Durkheim použil tyto pojmy ve zcela jiném kontextu. Zde nám pojmy „mechanická“ a „organická“ solidarita budou sloužit jen jako analytický nástroj pro rozlišení dvou aspektů solidarity - a navíc - bude to vlastně jen pro inspiraci a z nedostatku jiných vhodnějších vžitých pojmů použitelných k tomuto rozlišení.

³ Srovnej: Chiesi, Antonio M.: *Social Cohesion and related concepts*. 2002, 235 nn.

⁴ Za „samozřejmé“ je možno považovat jak „přijetí tohoto úkolu“ - postarat se, tak ale také, v opačném případě, „nemožnost proměnit život naší rodiny tak, abychom se vlastně vůbec mohli postarat“. Mnohým rodinám obou diametrálně odlišných typů bude opačná varianta připadat absurdní. V této úvodní studii se budeme zabývat výhradně rodinami, které „přijmou“.

V situacích rodinné pomoci můžeme zároveň rozlišit také prvky Durkheimovy „organické solidarity“. Durkheim použil tento pojem v souvislostech historického vývoje při popisu proměn tradiční společnosti v moderní při charakterizaci důsledků rozvíjející se dělby práce, a tedy i změněné závislosti členů společnosti prostřednictvím rolí, které přijímají v dělbě práce a prostřednictvím produktů práce. „... Ve společnosti, kde existuje organická solidarita, má každý jedinec svou vlastní funkci a sféru vlastních činností, a proto je nezbytný pro celek sociálního života. ...“ (Sedláček 1996) Inspirativnost Durkheimova pojmu „organická“ sociální solidarita je v našem případě zejména v tom, že v rodině, která se rozhodla a zabezpečuje péči o starého člověka, vystupují jednotliví její členové v odlišných rolích. Například role syna, zetě nebo vnuka bude při péči o nemohoucí babičku jiná než role snachy, dcery nebo vnučky. A přitom dovedeme velmi obrazně na příkladu takové společné péče vysvětlit, v čem jsou ty role jiné. Zvednout, přenést nebo převést nepohyblivou osobu je nad síly obětavé dcery a je závislá, právě tak jako nepohyblivá babička, na silnějších mužských členech rodiny. Muži v rodině naopak nebudou umět převzít některé pečovatelské role vyžadující ženský cit a empatii. Tato organická solidarita členů rodiny - jejich vzájemná závislost a uvědomění si této závislosti - tvoří z rodiny vzájemně si pomáhajících soudržnou jednotku.

Každý z členů rodiny však plní ještě celou řadu dalších rolí v životě, většinou mimo rodinu. Konflikt rolí, způsobený někdy nedostatkem času, jindy jen omezenými možnostmi sladění časového rozvrhu doma a mimo domov, vedou pečující rodinu k mnoha kompromisům, přizpůsobování, vyžadujícím vzájemné ohledy. Vyřešení problému organickou solidaritou posílí. Neschopnost rodiny a jejích členů sladit tyto, často nesourodé, požadavky, někdy dokonce jejich naprostá neslučitelnost, vedou však i ke konfliktům. Tyto rozpory a konflikty, reflektované za situace systémové „organické“ závislosti mohou narušovat často velmi namáhavě vytvořenou „organickou rodinnou solidaritu“. Organická solidarita má své limity spočívající především v tom, že „organismus“ rodiny je zasazen do většího „organismu“ společenské dělby práce a především pracovní povinnosti jednotlivých členů rodiny v jejich zaměstnání deformují pracně vybudovanou organickou solidaritu rolí v rodině. Také nemoc některého z pečujících členů rodiny citlivě zasáhne strukturu sdílených a rozdělených povinností v rodinné péči o starého člověka.

V krizových situacích, kdy je organická solidarita členů rodiny ohrožována, a to většinou tlakem sociálního okolí, **vzrůstá úloha primární mechanické rodinné solidarity** založené na vnímání základní existenciální situace rodiny jako společné situace. Společné uvědomování si této situace, shodně reflektované jako společný rámec, sjednocující úděl, osud, utužování takového chápání situace, pomáhá rodině přečkat i dosti obtížná období.

2. Mechanismy sociální soudržnosti pomáhající rodiny

Z dosavadního vymezení úlohy je zřejmé, že pomoc starému člověku v rodině je založena na poutu solidarity, nebo jinak řečeno, že vyžaduje značnou míru sociální soudržnosti rodiny, která pomoc poskytuje. Sociální situace, do níž se rodina dostává, a v níž se rozhoduje pro pomoc starému členu rodiny, který se o sebe nemůže postarat sám, je poznamenána napětím, vyžaduje rozhodování. Je emocionálně vypjatá a zároveň vyžaduje praxi nebo převzatou zkušenost ve zvládnutí takové situace, anebo zevrubný systémový rozbor důsledků takového rozhodnutí. Převzetí péče bez zvážení důsledků takového rozhodnutí, ke kterému relativně často dochází, znamená vlastně jen odložení druhé fáze přizpůsobování rodiny potřebám této péče. V konečném důsledku musí stejně dojít k „rozdělení rolí“, i kdyby měly všechny „zůstat na bedrech“ jedné osoby. Významnou úlo-

hu v rozhodnutí převzít péči o starého člověka hraje soubor vztahů v rodině, které můžeme souhrnně označit jako solidarita nebo jako **sociální soudržnost** této rodiny. Jak popsat mechanismy, které v takové rodině probíhají?

Situace vyžaduje, aby členové rodiny byli především jednotni ve své základní představě, zda chtějí či nechtějí, a tedy budou či nebudou, pečovat o babičku nebo dědečka.⁵ Jedná se o soudržnost ve smyslu sdílení společných hodnot, norem, vzorů chování. Spolu s Durkheimem a podle příkladu jeho pojmu „mechanická solidarita“ nazvěme tuto složku sociální soudržnosti uvažované rodiny její **„mechanickou sociální soudržností“**. Společné chápání situace umožňuje rodině relativně rychlé a jednotné základní rozhodnutí. Jednotnost nemusí být tříbena v dlouhé diskusi. Členové rodiny, která se bude o svého dědečka nebo babičku starat, si někdy rozumí téměř beze slov. Rodina, která se starat nebude, dojde často také rychle ke konsenzu v odpovědi na zásadní otázku. Rozhodování o přijetí „situace péče“ mívá často spíše podobu spontánního odmítnutí té druhé varianty. „To prostě nepřichází v úvahu.“⁶ Rozhodování o tom, že se postaráme nějak jinak nebo, že se postará někdo jiný, mívá již celou řadu podob a nyní se jím nebudeme zabývat. Řekněme, že existují rodiny, v nichž v zásadě nepřichází v úvahu nepostarat se.

Druhou dimenzí této rodinné sociální soudržnosti je její systémová složka. Ta vyplývá ze vzájemného spoléhání jednoho na druhého. Toto spoléhání a závislost mohou být buď plně nebo jen částečně reflektované, uvědomované, jednotlivými členy rodiny. Rodina, přizpůsobující se této situaci společné péče, se stává soudržnou, a to především v důsledku této přijaté, reálně fungující „rolové“ závislosti. V soudržnosti, založené na funkční, „rolové“ závislosti členů spolupracující rodiny, nalézáme rysy obdobné případu Durkheimovy „organické solidarity“. Nazvěme ji tedy **„organickou sociální soudržností“**. Organická sociální soudržnost rodiny se stává významným prostředkem realizace péče o starého člověka v konkrétní rodině. Bez ní by se mohlo snadno stát, že přijaté „rozhodnutí pečovat“ by bylo „provozně neuskutečnitelné“.

Přesto však základní sílu pro rodinnou péči o starého člověka čerpá rodina z té složky sociální soudržnosti, kterou jsme nazvali „mechanickou“. **Mechanická sociální soudržnost**, jejíž nejdůležitější součástí je sounáležitost rodiny, se zdá být **pro rodinnou péči podmínkou nutnou**. Každé jednotlivé dílčí rozhodnutí se opírá o základní vědomí společně sdílené povinnosti. Pomoc a péče v rodině je v některých vyhocených situacích třeba jediným způsobem, který prodlouží život starému člověku. Jindy je alternativa rodinné péče jen jednou z možností s jistými výhodami. V každém případě však **rozhodnutí o „přijetí“ starého člověka do rodinné péče podstatně změní život rodiny. A členové rodiny se v těžkých chvílích takových změn často opírají právě o pocit a jistotu mechanické sociální soudržnosti své rodiny.**

Po tomto prvním kroku musí následovat **rozdělení rolí umožňující uskutečnění této rodinné péče**. To vyžaduje vlastně již vyšší úroveň sociální soudržnosti - „organickou sociální soudržnost“. Jde o to, zda se pečující rodině podaří zorganizovat život rodiny často dosti změněným způsobem, zvládnout rozdělení rolí, upravit „časový snímek dne“, změnit navyklé

⁵ V této souvislosti máme na mysli nikoli podpůrnou pomoc a péči ale především situace, které vyžadují časově náročnou osobní péči a částečně také pravidelně opakovanou „neosobní“ péči.

⁶ Ještě také osoba potenciální/ho opečovávané/ho hraje v rozhodování rodiny významnou roli. Relativně dlouhou dobu může odmítat pomoc a péči, která by znamenala přiznání nesoběstačnosti. Náš rozbor se týká spíše situací, kdy je osobní péče prostě objektivně potřeba a pravidelná neosobní péče je podmínkou pro kvalitní život babičky nebo dědečka. Vztahovat rozbor na situace, kdy je možno o potřebě péče nezávazně diskutovat, je do určité míry také možno, většinou však situace přirozeným vývojem vykrytalizuje do momentu, kdy odmítání péče nepřichází v úvahu.

zvyklosti, mnohé si odříct, domluvit si třeba i zkrácení nebo úpravu pracovní doby, změnit zaměstnání anebo zůstat ze zaměstnání doma. Tato **vzájemná závislost členů rodiny** klade na rodinu komplikovanější nároky než mechanická solidarita společného rozhodnutí založeného na sdílených hodnotách, víře, na přesvědčení, že tak to má být. V organické rodinné soudržnosti je obsaženo **odřeknutí vlastních priorit** jednotlivých členů rodiny **na úkor společných potřeb fungování rodiny jako celku**, který si vzal za úkol pečovat o svého starého nesoběstačného člena. Organická sociální soudržnost musí být také založena ve sdíleném společném hodnotovém systému, v jehož rámci všichni jednotliví členové uznávají prioritu společného zájmu rodiny před individuálními zájmy jejích jednotlivých členů. Je zřejmé, že míra vyžadované a nabízené oběti bude pro různé členy rodiny různá. Samozřejmost, že o jistý díl pomoci může být kterýkoliv člen rodiny požádán, je však přitom v ideálním případě imanentně přítomna v rozhodování všech rodinných příslušníků.

Tato „organická sociální soudržnost“ je vystavována dnes a denně náročným zkouškám. Členové rodiny musí mnohdy vynaložit všechn svůj um a velkou míru vzájemné vstřícnosti, aby udrželi domácnost v chodu a plnili i závazky, které na sebe vzali již dříve, anebo povinnosti, bez nichž by rodina neměla z čeho žít.

Tato „dvakrát soudržná“ rodina je něčím, co v dnešní společnosti individualismu a konzumního života vyvolává představu ohroženého druhu lidí. Rozhodli jsme se studovat právě takové rodiny - rodiny pečující o své babičky a dědečky, které se o sebe prostě již nemohou postarat sami. Taková rodina je živena vzájemnou pomocí, uvědomuje si vlastní identitu, reprodukuje se v mnoha významech, které má pro své členy, a to nejen pro toho člena rodiny, o něž je pečováno. Svůj smysl a identitu potvrzuje svůj pokračujícím fungováním. Smysl tohoto „fungování“ a sílu pro ně nachází ve své sociální soudržnosti.

Nejen, že pečující soudržná rodina umožňuje své další fungování, ale předpokládáme, že kořeny, na nichž tato soudržnost vznikla a mechanismy, jimiž se reprodukuje, se přenášejí jako vzory chování, jako hodnoty a normy na jednotlivé členy a s nimi možná i do dalších následně vzniklých jednotek, a nikoli nutně jen jednotek stejného řádu, tedy rodin. Možná i tento **potenciální „export sociální soudržnosti“** může narušit hegemonii konzumismu a individualismu a stát se v jiných sférách života jejich alternativou. Snad právě také tento étos rozšířené reprodukce něčeho cenného, přínosného, dodává sílu všem těm, kteří pečují a nedají se zlomit ve svém odhodlání pokračovat.

3. Rodinná pomoc starým lidem jako reprodukční proces (aktivity, vztahy, struktury, instituce a symboly)⁷

Pomoc starým lidem v rodině můžeme popsat v několika rozměrech jejího reálného fungování - v dimenzích aktivit, vztahů, struktur, institucí a symbolů. Uvažujeme-li péči o starého člověka v rodině v časové perspektivě, je důležité zdůraznit, že existence dlouhodobějšího **trvání rodinné péče o staré lidi vyžaduje zajištění reprodukčních předpokladů jejich opakování**. V individuálním případě jedné rodiny se jedná především o zajištění jejího **ekonomického** fungování a o udržení takového **zdravotního** stavu členů rodiny, aby mohli pokračovat v péči o starého člověka resp. nadále pomáhat pečujícímu

⁷ Rozbor uvedených dimenzí rodinné pomoci byl inspirován diskusemi na seminářích výzkumného týmu „Sociální a kulturní soudržnost v diferencované společnosti“, zejména pak vystoupeními Jiřího Musila na říjnovém a na listopadovém semináři.

členu rodiny a aby dokázali i nadále vytrvat ve **vzájemné podpoře**. Na prvním místě jde o zajištění podmínek pokračování a reprodukce výše zmíněné mechanické a organické **sociální soudržnosti této rodiny** jako jednotky zajišťující péči o starého člověka. V případě jednotlivé pečující rodiny je právě existence a pokračování těchto reprodukčních předpokladů klíčem k pochopení i velmi dlouhodobé péče, a to i za situace postupně se zvyšujících potřeb starého člověka a nároků poskytované péče.

Při pohledu na fungování celé společnosti spočívá posouzení možností reprodukce rodinné péče o staré lidi v **posouzení budoucího fungování rodin v následujících generacích**. Také v pohledu uvažujícím množstvím starých lidí vyžadujících péči, v kontextu možností rodinné i nerodinné, neformální i institucionální péče je třeba uvažovat momenty sociální soudržnosti, a to jak z hlediska podmínek pro takovou péči, tak i z hlediska možností jejich dlouhodobého trvání, opakování, pokračování, jejich reprodukce.

Rodinná péče vyžaduje pro své dlouhodobé obnovování především existenci rodiny, tj. rodičů a jejich dětí, jejich dostatečného počtu, jejich výchovy zajišťující pokračování ve sdílení obdobného nebo nepříliš odlišného pohledu na svět, **hodnotového systému**, včetně rodinné soudržnosti, a norem, v jejichž rámci budou i **další generace** vyrůstajících dětí nadále považovat za samozřejmé postarat se o starého člověka v rodině.

Za nezanedbatelnou charakteristiku tohoto vývoje je třeba považovat rozšířenou nebo alespoň prostou **reprodukcí obyvatelstva**. Snižující se počet dětí činí totiž rodinnou péči obtížnější, a to zejména z organizačně technického hlediska. Větší počet vzájemně solidárních a soudržných (ve smyslu organické soudržnosti) členů rodiny je schopen zvládnout i obtížné krizové situace a větší počet dětí znamená také budoucí možnost vzniku většího počtu pečujících rodin. Dva jedináčci vytvoří sňatkem jen jednu rodinu a vzhledem k tomu, že dva rodičovské páry by se neměly kam jinač obrátit, povinnost postarat se o ně by dopadla na tuto jedinou rodinu. Pokud by se tedy tato jediná hypotetická rodina musela postarat o babičky nebo dědečky z obou stran, jen obtížně by mohla zvládnout náročné potřeby takové péče, anebo by je prostě nezvládla. Malý počet sňatků, množství rozvodů, bezdětnost rodin, malý počet dětí v rodinách, celkově tedy oslabená reprodukce rodin, vedou k návrhům a modelům, které preferují spíše institucionální řešení pro péči o nesoběstačné seniory. Ne vždy je mezi příčinami a důvody takovýchto prioritně navrhovaných řešení zmiňována reprodukční nesoběstačnost společenství rodin v daném státě, **neschopnost populace udržet alespoň řádově srovnatelné podmínky pro péči o seniory v rodinách**.⁸

Ostatní modely institucionální, nerodinné nebo kombinované péče o staré lidi tvoří organizačně i ekonomicky náročnější varianty. Tyto alternativy jsou možné, mají své obhájce⁹, nemají však zajištěno, že by mohly trvale obnovovat podmínky svého opakovaného fungování, nemají zajištěny reprodukční podmínky svého chodu.

⁸ Již dnes je však zjevné, že pečující rodina bude v každém případě potřebovat podporu a pomoc ve svých rolích neformálního pečovatelského. I při návratu reprodukčního chování současné populace k poválečnému demografickému modelu by vzrostla potřeba péče o seniory v naší společnosti. Jedním z důvodů je rostoucí počet velmi starých občanů přes 80 let, kteří velmi často potřebují neosobní i časově nákladnou osobní péči.

⁹ Jako příklad velmi promyšleně argumentovaného modelu péče o staré občany je možno uvést stať „Creating a Caring Society“, jejímž autorem je Evelyn Nakano Glenn (Glenn 2000). Text nabízí analyticky přesné pohledy na demografické a společenské procesy, které výrazně proměňují podmínky a okolnosti péče o staré občany v rodinách i ve společnosti a přináší i kritiku nerovností ve společnosti (str.84-86) a dosti přesný a promyšlený program nejdůležitějších změn (str.88). Vedle těchto nesporně pozitivních vkladů do diskuse Glenn však naznačuje a nepokrytě i preferuje model, v němž odpovědnost za péči o staré lidi by z rodin měla přejít na komunitu a společnost a v němž většina péče by byla zajištěna institucionálními prostředky (str.89). Bohužel však tento model již neuvádí, jakými prostředky zabezpečit jeho prosazení a dlouhodobé fungování v moderní společnosti.

Důležitým rysem péče o staré lidi v rodině je přirozené obnovování možnosti fungování takového modelu i v relativně vzdálené budoucnosti, tedy za předpokladu alespoň prosté reprodukční obnovy rodin. **Pečovatelské aktivity** jsou vázány na vztahy v rodině. Tyto trvalé, cyklicky **opakované vztahy tvoří** svým opětováním trvalou **strukturu rodiny**. Tato, v každé generaci opakovaně znovu vznikající, **reprodukčně se obnovující rodina, představuje již sociální instituci**. Rodina jako instituce, jako struktura, zároveň ale také **zajištění vztahů rodinné soudržnosti a jejich pečovatelských aktivit**, jsou zakotveny v **symbolických hodnotových systémech**, které si rodina a společnost historicky vytvořily a které jsou ve svém vývoji a fungování obnovovány a znovupotvrzovány. Sociální soudržnost je přitom jednak podmínkou fungování rodin a jejich pečovatelských rolí, jednak je spoluvýsledkem procesu fungování a reprodukce těchto rodin.

V dimenzi aktivit je zřejmé, že pomoc vykonávají jednotliví členové rodiny. Podmínkou těchto vykonávaných pečovatelských aktivit je však vztah, častěji celý rozvětvený systém vztahů, mezi pečujícím nebo pečujícími a opečovávaným a mezi těmito oběma rolími a dalšími solidarizujícími členy rodiny. Soubor těchto, a nejen těchto ale i mnoha dalších vzájemných, opakujících se, vztahů, vytváří strukturu rodiny. Rodina má zajištěnu svou existenci jen tehdy, pokud se reprodukuje, spíše rozšířeně než jen prostě, a pokud se reprodukují také další rodiny. Tato společná reprodukce rodin je synonymicky již označitelná jako instituce. Instituce rodiny by však nemohla historicky existovat bez zajištění podmínek své existence, mezi něž nutně patří systém hodnot, z nichž rodina vychází, na nichž je založena, jimiž se reprodukuje a s nimiž také stojí a padá. Mezi tyto hodnoty patří existenciální (mechanická) i rolová (organická) soudržnost, význam svého vlastního obnovování přirozenou reprodukcí a nezpochybňování tohoto významu, sdílení hodnot a dodržování norem, na nichž je založen nenarušovaný život rodin včetně obnovy podmínek jejich existence, fyzických, a tedy i ekonomických, i duchovních - mravních. Chápání významu těchto hodnot a norem pro existenci a pokračování rodin se projevuje jako **svět sdílených symbolů**. Ten tvoří, spolu s dalšími aspekty uvědomovaného reprodukčního chování ve prospěch rodiny i širších společenských celků, ideové zázemí, které **podporuje fungování rodin i systém rodinné péče o staré občany**. Zachovávání těchto symbolů, uvědomování si jejich významu i péče o ně tvoří také jeden z podstatných znaků sociální soudržnosti, která pomáhá uchovávat reprodukci rodin i fungování výše popsaného modelu péče o staré lidi v rodinách.

Literatura:

- Abel, Emily K. and Nelson, Margaret K. (eds.) (1990): *Circles of Care. Work and Identity in Women's Lives*. Albany, State University of New York Press.
- Finch, Janet and Dulcie Groves (eds.) (1983). *A Labor of Love: Women, Work, and Caring*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hess, Beth B. (1986): *America's Elderly: A Demographic Overview*. In: Hess Beth B. and Markson Elisabeth W. (eds.): *Growing old in America. New Perspectives on Old Age*. New Brunswick, Transaction Books 1986, pp. 3-21
- Chiesi, Antonio M. (2002): *Social Cohesion and Related Concepts*. In: Genov, N. ed.: *Advances in Sociological Knowledge over a Half a Century*. Paris, ISSC 2002, pp. 235-253
- Glenn, Evelyn Nakano (2000): *Creating a Caring Society*. *Contemporary Sociology*, Vol.29, No.1, *Utopian Visions: Engaged Sociologies for the 21st Century*, pp. 84-94
- Graham, Hilary (1983): *Caring: a labour of love*. In: Finch, Janet and Dulcie Groves (eds.) (1983). *A Labor of Love: Women, Work, and Caring*. London: Routledge and Kegan Paul., pp. 13-30.
- Miller, Baila (1990): *Gender Differences in Spouse Management of the Caregiver Role*. In: Abel-Nelson (eds.): *Circles of Care. Work and Identity in Women's Lives*. Albany, State University of New York Press, p. 92-104
- Musil, J. (2004): *Současná pojetí sociální soudržnosti a Česká republika*. In: „Rozvoj české společnosti v Evropské unii“. (Sborník referátů konference FSV UK 21.-23.10.2004)
- Sedláček, J. (1996): *Solidarita mechanická a organická (heslo)*. In: *Velký sociologický slovník*, díl 2., Praha, Vydavatelství Karolinum, str. 1186
- Ungerson, Clare (1983): *Why do women care?* In: Finch, Janet and Dulcie Groves (eds.) (1983). *A Labor of Love: Women, Work, and Caring*. London: Routledge and Kegan Paul, pp. 31-49

Studie CESES/CESES Papers

2003

1/2003	Internetoví Češi na cestě za svojí budoucností	Bednařík A.
2/2003	Knowledge-Driven Development	Veselý A.

2004

1/2004	Kultivace vědění v klíčový faktor produkce	Veselý A., Kalous J., Marková M.
2/2004	Vstup ČR do prostoru politické komunikace a rozhodování v EU	Balabán M. a kol.
3/2004	Politický vývoj ve střední Evropě po r. 1989 a jeho dopad na neziskový sektor	Frič P.
3/2004	Political developments after 1989 and their impact on the nonprofit sector	Frič P.
4/2004	Modernizace veřejné správy a vybraných veřejných služeb	Ochrana F.
5/2004	Understanding Governance: Theory, Measurement and Practice	Potůček M. Veselý A. Nekola M.
6/2004	Zpráva o stavu země. Strategické volby, před nimiž stojí	Potůček M. a kol.
7/2004	Czech Welfare State: Changing environment, changing institutions	Potůček M. Mašková M.
	Český stát veřejných sociálních služeb: měnící se prostředí, měnící se instituce	Ochrana F. Kuchař P.
11/2004	The First Prague Workshop on Futures Studies Methodology	Potůček M. Nováček P. Slintáková B. (eds.)

Připravujeme/To be published:

8/2004	Experti o mechanismech sociální soudržnosti v naší společnosti	Prudký L.
9/2004	Pojetí sociální soudržnosti v soudobé sociologii a politologii	Musil J., Bayer I., Jeřábek H., Mareš P., Prudký L., Sedláčková M., Širovátka T., Šafr J.
10/2004	Důvěra k církvím. Sekundární analýza výzkumů.	Prudký L. a kol.

Všechny texty jsou k dispozici na: <http://ceses.cuni.cz/studie/index.php>.